

Bidrag til Belysning

af

den danske Stats Folkemængde, Næringsveie og
Finantser i Midten af det syttende Aarhundrede.

Ved

Fr. Hammerich.

Deels trykt i Arent Berntsens, Jens Wolfs og andre samtidige statistiske og topografiske Arbeider, i Kristen Skeels Dagbøger og Durels Relation og Gesandtskabsberetninger, men fornemmelig utrykt i vore Arkiver have vi et rigt Materiale til at belyse de ovennævnte Gjenstande. Ingen- sinde har dog nogen kyndig Haand givet sig til at bearbejde det; mellem alle disse Skatte befinder man sig bogstavelig som Sømanden, der seiler midt paa Verdenshavet, uden Kompas. Idet jeg skulde til at skrive Danmarks Historie i det Tidsrum dets Regjering fra en Adelsregjering gik over til at blive Enevælde, maatte jeg nødvendig see at skaffe mig en holdbar Forestilling om disse Ting. For et Par Aar siden udarbeidede jeg derfor denne Afhandling, som jeg lod henligge i Haab om at faae Tid til at gaae det Hele efter og trænge dybere ind i Sagen. Dette har mine Forretninger dog ikke gjort mig muligt. Alligevel haaber jeg, ved Afhandlingen i dens nuværende Skikkelse at have givet nogle Bidrag til en Belysning af Æmnet og berigtiget en og anden skjæv Forestilling; desværre gjøre Kildernes Beskaffenhed Resultatet ofte altfor usikkert. Skal jeg

nævne et bestemt Tidspunkt, som oplyses, vil dette være Aar 1656 til 1657, umiddelbart før Krigens Udbrud.

Folkemængde.

Om Norges Folkemængde 1666 have en Beregning efter optagne Mandtalslister af Aschehoug i Langes norske Tidsskrift andet Bind, der i det Hele seer saa rimelig og forstandig ud, at en bedre næppe vil blive opstillet. Naar jeg skal anvende den for det Tidsrum, hvori jeg har Brug for den, eller, forat sætte et bestemt Aar, for 1657, maa der imidlertid foretages visse Ændringer i den. Først maa det komme i Betragtning, at blodige og udmarvende Krige havde forringet Folkemængden, saa at den 9 Aar tidligere maa anslaaes noget høiere end de opgivne 450,000. Dernæst hørte Bahuusleen før Roskildefreden med til Norge, og Spørgsmaalet bliver, hvor høit dette Landskab lader sig anslaae. Efter Forsells svenske Statistik talte det 1844 171,000 Mennesker, saa Norges Befolkning ved samme Tid vilde være at forøge med noget nær $\frac{1}{8}$ Deel, hvis det skulde lægges til. Men under svensk Styrelse har det sandsynlig hævet sig i de to Aarhundreder forholdsvis en Deel mere end det øvrige Norge i samme Tidsrum, thi det er kommet i naturligt Forhold til sit egenlige Opland. Desuden havde det som Grændseland lidt meget og var forskjellige Gange hærjet ved Overfald under Christian den fjerdes sidste Krig; Durel i Suhms Samlinger 2 regner af de 40 øde Gaarde og Huse i Norge alene de 26 for Lenet, og det gjør han dog 7, 8 Aar efter Krigens Ophør. Rimeligviis kan dets Forholdstal til det øvrige Norge 1657 da ikke anslaaes nær saa høit, og en Skatteliste fra 1649 i Dansk Mag. 3die R. 4, 16 samt en anden af samme Aar i Geh. Ark., Justitsm. Skab 14 Nr. 164, der sætter dets Bidrag til

lidt over $\frac{1}{10}$ Deel af det øvrige Norges, vil vel omtrent have truffet det Rette. Angive vi Folketallet i Norge + Bahusleen 1657 til 500,000, ville vi følgelig snarere anslaae det for lavt end for høit.

Med Hensyn til en Beregning af Danmarks Folketal ere vi langt usikkrere stillede end med Hensyn til Norges. Det gjælder i vor Historie, at udfinde dette for visse Hovedpunkter: Hedenskabets Slutning, Valdemarernes Tid, Reformationen og Enevældens Indførelse; er først et nogenledes rimeligt Overslag gjort for dem, vil man lettere finde sig tilrette i de mellemliggende Tider. For Hedenskabets Slutning og Valdemar den andens Tid har nu Prof. Velschow i historisk Tidskrift anstillet Beregninger, der, skjøndt anfgtede af egenlige Statistikere og vistnok noget usikre, dog i alt Fald ere de bedste, vi ere i Besiddelse af. Med Hensyn til Reformationens og Enevældens første Dage er der derimod Intet gjort, aldeles Intet. Allerede 1645 var Regjeringen bleven opmærksom paa Nyttens af ordenlige Kirkebøger med Lister over Fødte, Ægteviede og Døde og paalagde ved et Brev til Sjællands Biskop af 20de Mai Præsterne under Embeds Fortabelse at indføre saadanne (Sjæll. Tegnelser Nr. 28, Nyerups Fr. 3, 425). Ved Breve af 17de Mai 1646 til Biskopperne i Skaane og Jylland fik Præsterne i de dem underlagte Stifter samme Paalæg (Jydske Tegnelser Nr. 11 i Geh. Ark.), der naturligviis ogsaa maa være udstrakt til Fyn og Smaalandene. Ved Reskripterne hos Fogtmann af 19de og 29de August 1664 beordres, at Listerne over Fødte og Døde for Kjøbenhavn med Kristianshavn, Garnisonen deri indbefattet, ugenlig skal indsendes og trykkes. Thestrup i sin Krigsarmatur 344 omtaler, at Lister optoges fra 1687 af over, som det lader til, hele Landets Fødte og Døde, først igjennem juridiske og siden

geistlige Embedsmænd. 1720 bleve saadanne Lister paany paabudte, Ægtevielserne skulde ogsaa atter optages i dem, men dette skete nok ikke regelmæssig førend 1775, ved hvilken Tid Regjeringen først ret fik Indseende med at dens Lovbud overholdtes. Jeg har forgjæves i vore Arkiver og Bibliotheker søgt efter omtalte Lister og seer mig, paa en enkelt Undtagelse nær, indskrænket til hvad Thestrup, Holks Statsjournal og Materialien zur Statistik d. dän. Staaten B. 2 meddeler. Hvo der vilde paatage sig det svære Arbeide, at gjennemgaae Kirkebøgerne fra hiin Tid, vilde imidlertid sikkert kunne skaffe værdifulde Oplysninger tilveie; paa den Maade gik man tilværks i England. Den nye Matrikel 1664 synes for Danmarks Vedkommende ikke at være forberedt ved Mandtalslister, som i Norge, idetmindste har jeg ikke fundet noget Spor hertil. Af Skattemister, Fortegnelser over Lenenes Bidrag og Regnskaber har jeg havt Durels og en stor Deel haandskrevne til min Tjeneste; Noget har jeg selv fundet i vore Arkiver, men langt Mere har Professor T. Becker med en Beredvillighed, hvorfor jeg er ham den bedste Tak skyldig, stillet til min frie Raadighed. Uden denne hans Bistand havde jeg hverken med Hensyn til Bestemmelse af Folkemængden eller de øvrige Gjenstande for Undersøgelsen kunnet naae saavidt, som jeg dog haaber at være naaet. Jeg har altsaa havt et rigt Materiale for mig, jeg har gjennemgaaet det, atter gjennemgaaet det, givet en Deel til en dygtig Regnemester, forat han kunde efterregne og rubricere mig det; men alligevel er Udbyttet hverken blevet saa stort eller saa paalideligt, som jeg havde haabet.

Hvad jeg manglede i sikkert Grundlag, har jeg stræbt at erstatte ved fra flere Sider at opstille Sandsynlighedsberegninger, der, hvis de skulde vise sig at lede til samme

Maal, da formeentlig ville bøde, den ene paa den anden. Forat beregne Folketallet for Danmark til Kongeaen 1657, det vil da sige de nuværende Landskaber tilligemed Skaane og Blekinge, har jeg valgt fire forskellige Udgangspunkter. Jeg skal nu opstille dem i en saadan Orden, at det, der har det bedste Grundlag, kommer først, og saa fremdeles.

I Thestrups Danmarks og Norges Krigsarmatur 343 findes en, fra det store Skibbrud reddet Liste for 1689 over Fødte og Døde i det daværende Danmark til Kongeaen. Det Aar fødtes 21,492 og døde 18,071. I den Tid vi nogenledes kan have Indseende med ad statistisk Vei, stiller Forholdet mellem Fødte og Døde af Befolkningen sig saaledes, at der, jo længere vi gaae tilbage, forholdsvis fødes desto Færre og dør desto Flere. Forat nærme os saameget muligt til Datiden, maae vi altsaa vel tage det tidligste Forholdstal, der kan angives med en vis Grad af Paalidelighed. I Aartiet 1775—84 kommer efter Materialien 1 Fødsel paa 32 Mennesker, hvilket, anvendt paa 1689, giver et Folketal af 687,744. I samme Aarti kommer 1 Død paa 38, altsaa Folketallet 1689 er 686,698. De to Summer passe særdeles vel sammen, hvilket forøger Sandsynligheden af Beregningens Rigtighed, skjøndt det naturligvis dermed ikke er godtgjort, at Aaret er Normalaar. Til en Smule at kontrollere det, er jeg kun i Besiddelse af en Optegnelse over Fødte og Døde udenfor Kjøbenhavn i Sjællands Stift for 1720 (Geh. Ark. Afleveret fra Kantselliark. Skab 12, Pakke 12, Litr. Y): Fødte 5583, Døde 5604. Efter Materialien har Kjøbenhavn for Aarene 1722 og 1725—33 i Gjennemsnit 2376 Fødte, hvilke, lagte til Stiftets 5583, give 7959, som nogenlunde svarer til hele Stiftets Fødte hos Thestrup, nemlig 8081. Der er altsaa en lille Rimelighedsgrund til for at Aar 1689 omtrent kan være normalt.

For nu ad en anden Vei at komme til Folketallet 1689, gaaer jeg ud fra Tællingen 1769. Naar sammes Feil rettes efter Anviisningen i de anførte Materialien, udkommer omtrent 825,000; 835,000 som der regnes, er vistnok lidt for høit sat. Fra 1735 til 1784 tiltog Befolkningen i de 50 Aar med 73,611. Beregningen synes dog, som for Norges Vedkommende paaviist i Langes norske Tidsskr. 2, 399 flgd., ikke at være aldeles paalidelig; den er desuden fremkommen blot af Forholdet mellem Fødte og Døde og udenat tage Hensyn til Indvandring eller Udvandring. Alligevel antager det norske Tidsskrift, at en Tilvæxt omtrent som der angives i ommeldte Tidsløb maa have fundet Sted, dette synes ogsaa høist sandsynligt. Antaget da, at Befolkningen er gaaet frem efter den angivne Maalestok i hele Tidsrummet fra 1689 til 1769, hvilket heller ikke har noget Usandsynligt, komme vi for 1689 til en Befolkning af 707 til 708,000. Dette stemmer jo, saagodt man kan forlange, med første Beregning.

Vi ere imidlertid herved ikke komne vort opgivne Tidspunkt nærmere end paa 32 Aar; hvorledes stiller da Sagen sig i disse, skal vi antage en Formerelse eller Formindskelse i dem for sandsynligst? Det er en udbredt Gisning, som Velschow i sine Beregninger ogsaa deler, at just ved Aar 1689 og de nærmest tilgrændsende Aar var Befolkningen i sin laveste Ebbe. De blodige Krige og de dem følgende Smitsoter 1657 til 1660 havde i en mærkverdig Grad affolket Landet; for Sjællands Vedkommende, hvor Krigen rigtignok rasede værst, ogsaa for Egne i Jylland og Fyn er jeg istand til at bevise dette. I Geheimearkivet Danske Saml. Nr. 115 b haves en Mandtalsliste over samtlige Bønder paa Sjælland og Møen, der, efter Skrifttrækkene og andre indre Kjendetegn, er at henhøre

til de nærmeste Aar efter Krigens Ophør. I Suhms Saml. B. 2 have Durels Mandtalslister før Krigens, om hvilke jeg siden udførlig skal give Forklaring; i det Hele, bemærkes her, ere de ikke synderlig at lide paa, dog gjælder dette ikke saaledes, at de overskatte men snarere at de underskatte Folketallet og udelade en Deel af Befolkningen. Sammenlignet med den for lavt anslaaende Durel, viser vor Liste alligevel en Afgang i de faa mellemliggende Aar af over 6000 Familier eller henved $\frac{1}{3}$ af Familierne, især blandt Smaamænd, samt en Tilvæxt af heelt eller halvt øde Gaarde og Huse fra 473 til 1307. Budgettet 1662 i Budstikken 1823 omtaler ifølge given Indberetning $\frac{1}{3}$ Part af Sjælland som øde og formoder, det samme gjælder for hele Riget. Pesten 1659 kostede Ribe By, ifølge Adlers Efterretninger om Ribe 6, 60 flgde, ikke mindre end 900 Mennesker eller $\frac{1}{4}$ Deel af Indbyggerne, ogsaa flere 1000 Bønder, der vare flygtede til Staden, døde der; om dens skrækkelige Ødelæggelser i Sydjylland og Nordslesvig, see Enkelthederne hos Worsaae i hist. Tidsskr. 2, Adler a. St. 70 flgde; om Hungersnøden, der i et eneste Sogn bortrev flere hundrede, see D. Mag. 3 R. 4, 76. Skjøndt det vel dog ikke er gaaet fuldtsaa galt alle vegne, tør vi alligevel anslaae Mennesketabet i Krigsaarene til mellem 50 og 100,000. Ogsaa under Christian den femte indtraf en ødelæggende Krig. Hertil kommer endvidere, at det først blev rigtig galt for Bonden efter Enevældens Indførelse. De nye, uadelige Herremænd, oftest Pengemænd, piinte ham endnu værre end de adelige, i Skarer rømte de Ulykkelige ud af Landet. Landet forarmedes i den Grad, Eiendomspriserne sank saa dybt, at en Forordning 1691 maatte nedsætte den laveste Priis paa Tønde Hartkorn fra 25 Rdlr. til 10 Rdlr.; Kongen, der skulde modtage den i Skatterestantser, tog den kun for

5 Rdlr. (Riegels Chr. 5, 606—7). I det Enkelte have vi Oplysninger fra flere Sogne om yderlig Forarmelse; i en Beretning 1690 meldes: af $28\frac{1}{2}$ Gaard i Vorbasse Sogn kan kun $12\frac{1}{3}$ med Nød og næppe udrede Skatterne, af 19 Gaarde i Grene Sogn kan kun $4\frac{1}{2}$ svare hver Sit. Saaledes overalt i det sydlige Jylland (Adlers Ribe 6, 80 flgde, 85 flgde). Er alt dette nu en uomstødelig Kjendsgjerning, ligger Slutningen nær, at Befolkningen 1657 vistnok var noget større end den 1689. Vore hidtil anstillede Betragtninger lede derfor til, af de to udregnede Summer at vælge den største og gjøre Overslag for 1657 i det nuværende Danmark til Kongea paa 700,000 Mennesker, snarere noget mere end mindre; for høit er her ialtfald ikke regnet.

Hertil maa nu Skaanes og Blekinges Befolkning lægges, thi Halland var allerede dengang overladt til Sverige. Forat komme til omtrentligt Overslag over denne, har jeg anstillet følgende Beregninger. Efter Forsells svenske Statistik var Befolkningen i disse to Landskaber 1844 omtrent $\frac{1}{4}$ af Danmark-Skaane-Blekinges sammenregnet, men de have, som ogsaa Velschow udvikler, hævet sig under svensk Styrelse forholdsviis mere end det nuværende Danmark, de ere slupne for de idelige Krigsødelæggelser. Efter en Mandtalsliste af 1620 i Geh. Ark. Danske Saml. Nr. 106 Nr. 3 over en Deel Folkeklasser, som siden nærmere skal omtales, udgjorde Befolkningen da lidt over $\frac{1}{5}$ Deel af Danmark-Skaane-Blekinge, efter Durels Lister $\frac{2}{9}$ Deel af samme; Bornholm er i begge de sidste Overslag naturligviis fraregnet Skaane og regnet til det nuværende Danmark. Efter Velschows Beregning for Valdemar den andens Tid var Skaanes, Bornholms, Hallands og Blekinges Befolkning $\frac{1}{5}$ Deel af den daværende i Danmark til Kongeaen. Man vil see, at der endda ikke er saa særdeles

stor Forskjel mellem disse Beregninger, hentede fra Tider, der ligge saa fjernt fra hinanden. Ved med Durel at anslaae Datidens Skaane-Blekinge uden Bornholm til $\frac{2}{9}$ Deel af den samlede danske Stat til Kongeaaen, vil vi sandsynligviis ikke vige for langt til nogen af Siderne; flere Skatteberegninger understøtte dette Tal. Beregnet efter lidt over 700,000 for Danmark til Kongeaaen og Sundet og lagt til denne Sum, udkommer altsaa for Danmark 165~ 900,000 Mennesker eller noget mere.

Jeg gaaer derpaa over til de to følgende Beregninger, ved hvilke vi have den Fordeel, at ogsaa den mulige Indflydelse af Ind- og Udvandring ved dem maa gjøre sig gjældende. Mit tredie Overslag er grundet paa Mandtalslisten af 1620 i Geh. Arkivet, Danske Saml. Nr. 106 Nr. 3. Listen angaaer kun Landbefolkningen, og af denne atter kun Haandværksmænd, Landhøkere, hvad vi nu kalde Huusmænd, derunder Fiskere med, samt Tjenestekarle. For Norge indeholder den samme Folkeklasser og desuden Skippere paa Landet. Forholdstallet mellem dette Riges og Danmarks Befolkning er som 22,164 til 45,000. Herved er nu først at bemærke, at Norge 1620 indbefattede ogsaa Jemteland og Herdalen, og samme Tids Danmark Halland og Gotland; Øsel regnes derimod ikke med i Skattelister. Nævnte Landskaber maae altsaa trækkes fra. Nu udgjorde Hallands og Gotlands Befolkning efter den dureske Liste i Geheimearkivet, som ret snart nærmere skal blive omtalt, $\frac{1}{11}$ Deel af hele Danmarks til Kongeaaen baade øst og vestfor Sundet, og Herdalens med Jemtlands Befolkning lidt over $\frac{1}{30}$ Deel af det samtlige Norges. Foretages der med Hensyn hertil Rettelser i de opgivne Summer, blive Forholdstallene Norge til Danmark omtrent som 21,400 til 40,900. Forat udfinde Danmarks Befolkning,

er jeg saa Norges 500,000 til Udregning og faaer somme-
 ge heraf lidt over 955,000 Mennesker ud for Danmark-
 s-ane-Blekinge. Denne Sum er lidt større, end den, som
 kom ved de foregaaende Beregninger, og just dette for-
 ger Grundene for dens Rimelighed; thi man huske, den
 gjælder for 37 Aar før 1657, og jeg kommer ret strax til
 at godtgjøre, at Befolkningen i disse Aar maa have aflaget
 noget. Grunden, hvorpaa Beregningen hviler, var ikke ganske
 sikker, da det er Spørgsmaal, om Mandtalslisterne ere paa-
 lidelige, og dernæst Spørgsmaal, om de i dem optalte
 Folkeklasser for Norges Vedkommende staae i samme For-
 hold til de danske, som hele Norges Befolkning til helt
 Danmarks. Destomere maa det tilfredsstille os, at det
 vundne Udbytte af Beregningen er i saa god Samklang
 med de forudgaaende Beregninger.

Mit fjerde og sidste Overslag støtter sig til de durelske
 Lister. Saaledes som disse forefindes i Suhms Samlinger
 2det Bind, ere de tilligemed hele Relationen for Intet at
 regne, ja for mindre end Intet, thi de lede vild fra Først
 til Sidst. De ere tagne efter en slet Haandskrift, enten
 Ny kgl. Saml. 4to 1034 eller Gl. kgl. Saml. 4to 2657 paa
 K. Bibliothek; de ere slet og unøjagtig aftrykte efter
 samme Haandskrift og vrimle af de allergroveste Feil, saa-
 ledes at der stundum staaer Hundreder for Tusinder og
 omvendt. Jeg var allerede bleven opmærksom paa en Deel
 Feil, da Professor T. Becker henviste mig til en Afskrift i
 Geheimearkivet, »Danske Kongers Hist. Nr. 117 b«, af
 Durels Mandtalslister og visse Stykker af den øvrige Re-
 lation; Afskriften har en heel Deel indre Kjendemerker paa
 Paalidelighed. Fuldkomment sikker i sin Sag vil man først
 blive, naar Originalen selv, der maa ligge i svenske A-
 kiver, engang bliver udgiven; det vilde være til stort Gæ-

for Tidens Historie, hvis det maatte skee. I minner følger jeg nu Geheimearkivets Afskrift, saavne rækker, iøvrigt Afskrifterne paa Kongens Bibliothek aldrig uden videre den suhmske Udgave. Da jeg snarlig dagede Feil i Geheimearkivets Opsummeringer, har ladet det Hele gjennemgaae af en Regnemester.

Durels Relation maa være skreven omtrent 1653, han nævner hos Suhm 78 »denne Equipage mod de engelske«, og smstd. 82 gives en Liste over de i Sunde arresterede engelske Skibe. Men Relationen er naturligvis sammensat af mange forskjellige Enkeltheder. Hver Mandtalslisterne nu angaaer, findes den Mærkelighed i dem, at der nævnes Aahuusgaardsleen istedenfor Kristiansstads, saa det næsten seer ud, som om Listerne vare forfattede inden den Omskiftelse fandt Sted i Benævnelserne, der opkom ved Anlægget af Kristiansstad; altsaa bleve de omtrent samtidige med foregaaende Lister af 1620. At antage dette, gaaer imidlertid næppe an, da Listerne ellers afvige saa meget fra hinanden; maaskee man derimod tør formode, at de durelske bestaae af forskjellige Smaalister, samlede i forskellige Tider, dog meest i Tiden henved 1650, ilket naturlig ikke foreger Tilliden til dem. Durel maatte et Hele, som Gesandt for en halvt fjendlig Magt, have mange Vanskeligheder ved at faae sikker Oplysning, hvad ogsaa oftere selv omtaler. Paa den anden Side maa imidlertid betænkes, at han betalte godt, havde gode Venner og ofte kom i Besiddelse af de vigtigste politiske Efterretninger; han var en Mand, som var sin Post voksen og r Henseende.

Durels Mandtalslister angaae alene Landbefolkningen, og omfatter ikke adskillige andre Stæder, som er atter Adelen og dens Tjenerskab, saavel som den med Degnene, hele Embedsstanden, Sol-

daterne aldeles udelukkede; udeladte ere endvidere Beboere af Officeers- og Underofficeersgaarde, maaskee ogsaa Soldatergaarde (?). Tallet paa Adels danske Ugedags-tjenere synes ofte altfor ringe, om agerbrugende Enker ere regnede med, er tvivlsomt; at Mandtal sammesteder anslaaes i Penge, udenat opgives, gjør Beregningen vaklende; for Danmarks Vedkommende synes Fiskerne næsten ganske udeladte, hvis de ikke, hvad tænkeligt er, skjule sig under Benævnelsen: Huusmænd, Inderster, Mandtal o. s. v. Det forekommer mig dog ikke urimeligt, at saavel herved, som ved Udeladelse af Adelsklassen og Embedsmænd, Forholdstallet mellem Danmark og Norge er noget forrykket til Førstnævntes Skade. Selv i den bedste Afskrift, Geheimearkivets, ere Opsummeringerne ofte falske. I det Hele kan man vel skjenke Manden langt mere Tillid, hvor han optæller de høiere Klasser: Jordegne, Odelsmænd, end de lavere Klasser: Fæstebønder, Leilændinge o. s. v.

Naar man alligevel beslutter sig til at bruge saadanne Lister, maa man vel heller bruge dem i Hovedsummerne, hvor Urigtighederne næppe blive saa store, end i Smaasummerne, hvor de sandsynligviis kan gjøre større Skade. Som Følge heraf opstiller jeg samme Beregning, som med Listerne af 1620. Tallet for Norge-Bahuusleen af Landbefolkningens Haandværkere, Søfarende, Agerbrugere og mandlige Tjenestefolk er 59,348, hvoraf omtrent 55,000 staae som Familiehoveder. For Danmark-Skaane-Blekinge er det 103,848, deriblandt omtrent 81,000 Familiehoveder. Med runde Tal ville vi gjøre det til 59,500 Normænd og 104,000 Danske. Optages nu her, som ved Listen 1620, de 500,000 Normænd til at udregne Folketallet med, udkommer omtrent 874,000 i Danmark-Skaane-Blekinge, hvorved maa erindres det tidligere Be-

mærkede om Danmarks mindre heldige Forholdsstilling ligeoverfor Norge, der gjør, at vi maa sige: Tallet er snarere for lidet end for stort. Den Usikkerhed, der omtaltes ved forrige Beregning og som fremkommer ved at tage visse Folkeklasser ud og beregne hele Folketallet efter disses indbyrdes Forhold, er vel her noget mindre end hist, da Beregningen omfatter langt flere Klasser; derimod synes Listerne i sig selv mindre paalidelige end de fra 1620. Udbyttet af Beregningen vil man see, stemmer alligevel paa en mærkelig Maade med de foregaaende Beregninger.

Ad mange forskellige Veie har jeg søgt endvidere at benytte Durel, jeg har stillet hans danske Avlsbrugere i Forhold til Datidens norske, til vore nuværende danske og til den øvrige, ikke agerdyrkende Befolkning, men til noget Udbytte, jeg turde fremlægge, er jeg ikke kommen. I Almindelighed maa bemærkes, at hans Forholdstal, brugte i andre Retninger, give en noget mindre Folkemængde, end ovenanførte. Jeg troer imidlertid, at de nu tilendebragte Beregninger fra fire grundforskjellige Udgangspunkter give en temmelig Grad af Sandsynlighed for at Befolkningen i Danmark-Skaane-Blekinge til Kongeaaren ved Aaret 1657 omtrent androg lidt over 900,000 Mennesker, snarere flere end færre. Vistnok lader det sig ved saadanne Overslag altid bemærke, at der nødvendigviis maa være begaaet en Mængde af Feil, men Betydningen af denne Bemærkning svækkes desto mere, jo flere Beregninger man opstiller, og jo forskjelligere de tagne Udgangspunkter ere.

Filbage staaer endnu, med nogle Ord at omtale Overslagets Stilling til de foregaaende og efterfølgende Tider. Med Hensyn til de efterfølgende er det allerede gjort rimeligt, at 1657 endnu ikke har naaet den laveste Ebbe i

vor nyere Histories Folkemængde, og at samme maa sættes et Par Aartier senere. Med Hensyn til Fortiden er den Bemærkning henkastet, at Folkemængden før angivne Tidsrum vistnok har været større. Frederik den andens og Christian den fjerdes første Tid tyder paa større almindelig Velvære, paa noget mindre Tryk fraoven; med Lybekkerfreden indtraadte derimod Vendingen til det Værre: stigende Forarmelse og Tryk, Forfald hos den herskende Stand, Adelen, ulykkelige, udmarvende Krige, den ene ovenpaa den anden. Fra Frederik den andens svenske Krig Aar 1565 have en Opgivelse af officiel Karakter. I et Brev i Jacobsens »det danske Skattevæsen« 194 anslaaer nemlig Kongen »bosiddendes Bønder«, det vil da sige Avlsbrugere af Bondestanden, store og smaa, i hele Riget til mere end 100,000; han vil herpaa grunde en Lov om Hærvæsenet. At Gaardsædere eller Huusmænd paa Hovedgaardens Jord ere udeladte, følger af sig selv, mere tvivlsomt er, om Adelens Ugedagstjenere ogsaa ere det; isaafald maatte Tallet, hvis de skulde medtages, yderligere forøges. Angivelsen gjælder naturligviis hele Danmark øst- og vestfor Sundet til Kongeaa. I Forbigaaende bemærkes, at statistisk Tabelværk for 1837 opgiver Avlsbrug med Jord til 129,971, hvilket synes at godtgjøre en Bondebefolkning for det nuværende, saa meget mindre Danmark, der er noget større end den i Aar 1565. Men Kongens Angivelse vilde jeg nærmest benytte til Beviis paa Folkemængdens Tilbagegang i Aarhundredet mellem 1565 og 1657. Først regnes Halland-Gotland fra, ifølge Durels Opgivelse med $\frac{1}{11}$ Deel; bliver tilbage omtrent 91,000. Durels Opgivelse har henimod 79,000, hvorfra end ydermere, da den omfatter baade Avlsbrugere og jordløse Huusmænd, disse sidste maae fra-regnes; med Hensyn til statistisk Tabelværk for 1837 kan

de vel ikke anslaaes lavere end til $\frac{1}{6}$, hvis Forholdstallene da nogenledes have svaret til nuværende. Udkommer altsaa paa Durels Tid omtrent 66,000. Hvor løs Beregningen end er, og Durel anslaaer altid for lavt, godtgjør den dog formeentlig en stærk Tilbagegang af Landbefolkningen i det nævnte Tidsrum og bestyrker, hvad Historien, som omtalt, ad andre Veie peger paa.

Med Hensyn til Folkemængden i Slesvig og Holsten har jeg ikke en eneste, nok saa lille samtidig Kjendsgjering til at grunde Noget paa, men i de følgende og foregaaende Tider vil jeg søge mig 3 Udgangspunkter op. Det første er Listerne over Fødte og Døde i Materialien zur Statistik d. dän. Staaten, som gaae fra 1735 til 1784. De vise i dette Tidsrum et Overkud af 52,325. 1769 fandtes, efterat Materialiens Berigtigelser er tagne til Følge, omtrent 260,000 Mennesker i hele Slesvig og noget over 300,000 i hele Holsten, gjør med rundt Tal 560,000. Gaae vi med anførte Overskudstal tilbage til 1657, idet der antages, at det forholdsviis har været det samme i 112 Aar, som i 50 af dem, udkommer for Holsten og Slesvig i Overslag mellem 440,000 og 450,000, hvorved naturligviis intet Hensyn kunde tages til Ind- og Udvandring. Det angivne Tal er rimelig noget for lavt, naar sees hen til de ovenfor meddeelte Oplysninger for Danmark til Kongeaa om Befolkningens Tilstand mellem 1657 og 1689, der tildeels ogsaa gjælde Holsten og Slesvig; jeg antager det derfor rettere at sætte det mellem 480 og 490,000. Andet Udgangspunkt er Sammenligning med Kongerigets Befolkning 1769 og 1657. Sæt, at Forholdet i de mellemliggende Aar har været det samme, som det viste sig 1769, nemlig 825,000 til Kongeaa, 260,000 derfra til Eider og lidt over 300,000 derfra til Elben, saa vil, da vi for 1657 fandt lidt over 700,000

i Danmark mellem Sundet og Kongeaaen, Slesvig da have havt omtrent 220,000 og Holsten mellem 260,000 og 270,000, tilsammen en 485,000, ved hvilket Overslag heller ikke Ind- og Udvandring er kommen i Betragtning. Man vil see, at ganske samme Sum udkommer, som ved første Beregning. Tredie Udgangspunkt er Velschows Beregning for Valdemar Seiers Tid, hvor Slesvigs Folketal paa Landet angives til omtrent $\frac{2}{3}$ af Danmark fra Eider til Sundet; $\frac{2}{3}$ Deel sat i Forhold til Kongerigets Folketal 1657, lidt over 700,000, giver omtrent 200,000 for Datidens Slesvig. Disse tre løse Overslag afvige, efter Omstændighederne, ikke saa særdeles meget fra hverandre. Af de saaledes udkomne 485,000 for Holsten og Slesvig, maa Hertugens Besiddelser fraregnes, der vistnok, hvad Slesvig angaaer, stode i Leensforhold til Danmark, men dog næppe kunde styrke Kongens Indflydelse synderlig, ifølge det spændte Forhold mellem Fyrstehusene. De hertugelige Besiddelser udgjorde i Folketal den mindre Halvdeel, for Kongens Deel af Holsten og Slesvig udkommer altsaa vel omtrent 250,000 Mennesker.

For Tidspunktet 1657 ere vi saaledes ad temmelig lange Veie komne til følgende Overslag af Folkemængden.

Danmark til Kongeaa lidt over 900,000.

Norge lidt over 500,000.

Den kongelige Deel af Holsten og Slesvig 250,000.

Hvortil vel kan lægges for Island, Færøer,

Grønland, Ostindien lidt over 50,000.

Udkommer som Sum for hele den danske Stat 1657 det Tal 1,700,000 Mennesker eller lidt mere. Carlson, Sveriges historia etc. 2, 5—6 beregner Datidens Sverige med sine tyske Provindser til omtrent samme Folke-mængde. Hvor stærkt har ikke Danmark og Norge siden

den Tid hævet sig, fornemmelig Norge. Kort før Roskildefreden var Forholdstallet mellem Rigerne, Danmark regnet til Kongeaa, som 9 til 5, umiddelbart efter den, da Danmark havde tabt meest, som 7 til $4\frac{1}{2}$. Ved Tællingen 1769 var det som lidt under 8 til 7, nu staae de omtrent ligestærke i Folkemængde. Norge har saaledes hævet sig langt raskere end Danmark, hvilket tildeels ligger i de naturlige Forhold; thi naar to Lande ere i Opkomst, vil det forholdsviis meest udyrkede, men dog dyrkelige Land altid vinde Forspring fremfor det bedre dyrkede.

Naar vi nu vove os videre frem med vort saare skrøbelige Materiale, hvorom jeg i det Foregaaende har givet behørig Besked, vil vi først see at faae nogen Oplysning om, hvorledes de enkelte Landskabers Landbøbefolkninger stille sig til hverandre og til hele Befolkningen; Skaane-Blekinge lades her ude af Betragtning.

Følgende Tabel vil da være at opstille, hvorved de smaa Brøker ere udeladte.

Efter Listerne 1620 over Landbefolkningen.

Sjælland med Bilande :	Danmark til Kongeaa	=	$11\frac{1}{2}$:	$35\frac{1}{2}$.
Jylland :	do.	=	16 :	$35\frac{1}{2}$.
Fyn og Smaalandene :	do.	=	8 :	$35\frac{1}{2}$.

Efter de durske Lister do.

Sjælland etc. :	Danmark til Kongeaa	=	27 :	80.
Jylland :	do.	=	36 :	80.
Fyn etc. :	do.	=	17 :	80.

Efter Bergsøes Statistisk do.

Sjælland etc. :	Danmark til Kongeaa	=	33 :	$102\frac{1}{2}$.
Jylland :	do.	=	49 :	$102\frac{1}{2}$.
Fyn etc. :	do.	=	21 :	$102\frac{1}{2}$.

Thestrups Liste er slet ikke til at bruge i denne Sammenhæng, fordi Købstadsbefolkningen ifølge dens Beskaffenhed ikke lader sig udskille. Ved Bergsøes, der er opstillet til Sammenligning, bemærkes, at dens Landbefolkning omfatter ikke blot Bondestand og Landhaandværkere, som de to foregaaende, men tillige Embedsstand og Enhver, der opholder sig udenfor Stæderne. Det synes iøvrigt at fremgaae af disse Tabeller, at det indbyrdes Forhold mellem Landskabernes Landbefolkninger ikke i nogen særdeles kjendelig Grad har ændret sig siden 1620. Forholdstallet til det Hele for Durels Sjælland og Fyn er lidt høiere, for Jylland lidt lavere end hos Bergsø. Muligviis kan det ligge i de forskjellige Folkeklasser, hvilke Beregningerne gjælde; muligviis tyder det paa, at Jyllands Befolkning er tiltaget forholdsviis noget mere, end Østifternes, hvilket jo ogsaa andre Grunde tale for. Jeg maa dog atter bemærke, at Beskaffenheden af de durelske Lister ikke tillader, at lægge stor Vægt paa Udbyttet af dem.

Vil vi vove os til et Forholdstal for 1657 mellem de forskjellige Klasser af Befolkningen, maa Usikkerheden i vore Kilder paany stærkt betones og stilles i Spidsen. Vi have i Suhms Saml. 2det Bind 2det Hefte et Mandtal fra 1655 over den dansk-norske Adel, der angiver 510 Familier med egen Huusstand; den udelader imidlertid en Deel, især norske Adelsmænd, som sees ved at sammenligne den med Listerne i Budstikken 1823. Hovedsummen kan da vel sættes til 600 Familier. Opgivelsen er vistnok temmelig sikker, den bestyrkes fra en anden Side, idet den bekjendte yngre Dybvad i Pontopp. ann. eccl. Dan. 3, 720 taler om 800 Herremænd. Regne vi, Tjenerskabet udelukket, 4 Lemmer paa Familien, udkomme 2400 Adelige af Mand- og Kvindekjøn; for Tiden er den danske Adel

langt talrigere. Dette Tal, taget i Forhold til den dansk-norske Befolkning, 1400,000, gjør $\frac{1}{583}$ Deel, der behersker hele Samfundet, eier, hvad siden skal godtgjøres, for Danmarks Vedkommende henimod det halve Land, og hvad begge Riger angaaer, har den væsenligste Deel af Brugsretten af dem. Særlig paa Norge falder dog kun $\frac{1}{10}$ af Adelsbefolkningen, ifølge den bedste Liste vi har, den i Budstikken 1823, 769 flgde; en anden Liste smstd. 755 flgde er kjendelig ufuldstændig, den norske Deel af Suhms ovenanførte, der kun har 39 adelige Huusholdninger, er endnu ufuldstændigere. Af Adelsslægterne, der i Suhms Saml. 2, 3, 129 flgde opgives til 132, hørte atter kun de halve, omtrent 64, til Høiadelen, der siden Reformationen havde afgivet Medlemmer til Rigsraadet. 8 af Friserne, 7 af Gyldenstjerner, 6 af Braher, Bilder, Ulfeldter, Rosenkrands, 5 af Krabber, Skeler, Urner og færre Medlemmer af en Deel andre Slægter havde der havt Sæde. Adelen i Hertugdømmerne talte 1597 (efter H. Rantzaus Cimbria hos Westphalen T. 1, 5) 50 Slægter, hvoraf een eneste Slægt, Rantzauerne, havde 118 mandlige Medlemmer. Efter Suhm anf. St. talte den omtrent 1653 48 Slægter og synes følgelig, hvis Slægternes Medlemmer have været ligesaa talrige som de dansk-norske Slægters, at have udgjort en lidt større Kvotadeel af Befolkningen; Adelens Magt hernede var iøvrigt ikke ganske saa overvældende, som i Kongeriget.

Spørge vi om Forholdet 1657 mellem Fæstebønder og Selveiere, stiller dette sig, efter Durel, saaledes: i Danmark til Kongea 5,291 Selveiere, 40,513 Fæstere, i Norge 4,799 Odelsbønder og 32,824 Leilændinge, hvori dog muligviis for Danmark den tidligere nævnte, ubestemte Rubrik »Mandtal« kunde gjøre en Deel Forandring. Af Arvefæstere i Danmark findes der nogle hist og her, navnlig paa

Amager og Samsø. Blandt Selveierne fandtes henimod Halvdelen, 2484, i Skaane-Blekinge-Bornholm, 1343 i Jylland, 1262 paa Fyn med Smaalandene, i Sjælland kun 202; hvilket er et Bidrag til Billedet af, hvorledes Trykket fordeeltes paa Bondestanden i de forskjellige Landskaber. En Statistiker har spurgt mig, om ikke Præstegaardene, Officeersgaardene etc. kunde være regnede med blandt Jordegne; dette kan ikke være Tilfældet, da, for blot at blive ved Sjælland, ingen Selveier hos Durel anføres i følgende Leen, Kjøbenhavn, Kronborg, Frederiksborg, Abrahamstrup, Hveen, Sorøkløster, Herlufsholm, hvor der dog var saamange Præstegaarde. Selveierne med Familie, lidt over 26,000, udgjør omtrent $\frac{1}{35}$ Deel af den samlede Befolkning, $\frac{1}{9}$ Deel af den egenlige Gaardmandsstand, og maae, hvad senere skal gøres rimeligt, antages at eie c. $\frac{1}{12}$ Deel af det samtlige Hartkorn. To hundrede Aar senere, ved Begyndelsen af 1856, forholdt Selveierne med Arvefæstere sig til Fæstebønder som $3\frac{1}{4}$ til 1, udgjorde altsaa mere end $\frac{3}{4}$ af Bondestanden og eiede omtrent 208,000 Tønder Hartkorn eller langt over Halvdelen, henved $\frac{3}{5}$ af Landets samtlige Hartkorn. Det er med de store indre Reforme i forrige Aarhundrede, at denne glædelige Forandring i Bondestanden begyndte at udvikle sig. I Norge maae Odelsbønderne med Familie have eiet ved $\frac{7}{18}$ Deel af Hartkornet og udgjort omtrent 24,000 Mennesker eller $\frac{1}{20}$ Deel af den samlede norske Befolkning, $\frac{1}{8}$ Deel af den egenlige Bondestand eller Gaardmandsstand. Nu staae Odelsbønderne til Leilændingene som $2\frac{7}{10}$ eller 3 til 1, dog er blandt Leilændinge medregnet Brugere af Embedsgaarde. Tallene paa Selveiere, der maae ansees for at høre til de paalideligere af vore Opgivelser, tale høit nok om den store Omvæltning, der er indtraadt i Samfundsforholdene.

Huusmænd med og uden Jord forholde sig til Durels Landbefolkning i Danmark som 32 til 104, i Norge omtrent som 15 til 59, Tjenestetyende ligeledes til Durels Landbefolkning i Danmark som 23 (Listen af 1620 har 19) til 104, i Norge som lidt over 4 (Listen 1620 har 5) til 59; sidstnævnte Forholdstal er meget overraskende. Paa Øerne fandtes fleest Tjenestefolk. Landhaandværkere og Landhøkere staae i Danmark, efter Durel, i Forhold til den Deel af Landbefolkningen, han har Lister over — Tjenestefolk naturligviis fradragne — som knap 2 til 81, i Norge som lidt over 2 til 55; altsaa vare de talrigere i Norge end i Danmark, hvilket kommer af den Mængde Søfarende og Skippere, som her tælles med. Andre Søfarende og Fiskere tælles i Norge tildeels med under de andre Landboklasser og Tjenestefolkene, i Danmark maaskee ogsaa, skjøndt det ikke vides med Bestemthed. Men dette er blandt meget Andet Grunden til, at vi ikke kan vove nogen særegen Opgjørelse for de Søfarendes Vedkommende; her bemærkes derom kun, at de vare langt talrigere i Norge end i Danmark, ganske som nu. Beregningen over alle Folkeklasser paa Landet, undtagen Adel og Selveiere, maa iøvrigt være saa falsk, at jeg vel hellere ikke burde forsøgt paa den; den staaer kun som Beviis paa god Villie.

Kjøbstadsbefolkningens Forhold til Folkemængden kræver en egen Undersøgelse, i Spidsen for hvilken Hovedstaden maa finde Plads, hvis Befolkning vi vil kunne anslaae med temmelig stor Sikkerhed. I Materialien etc. have Lister for Kjøbenhavn over Fødte og Døde, begyndende med Aar 1672. At disse baade omfatte Garnisonen og Kristianshavn, om hvilket Sidste der kunde næres Tvivl for det første Par Aar, da Kristianshavn dannede sin egen Kommune, fremgaaer af Reskripterne hos Fogtmann 19. og 29. Aug. 1664, ved hvilke tillige de ugentlige Fortegnelser befales trykte.

Efter Listerne fødtes fra 1672 til 1681 ialt her 14,367, Middeltal altsaa $14367/10$, multipliceres dette med Forholdstallet Fødte : Befolkning for Aarene 1775—84 i hele Kongeriget, nemlig 32, udkommer 45,974. Multiplikation med Bergsøes Forholdstal for hele Kongeriget giver en lidt ringere Sum, da i en stigende Befolkning Tallet af Fødslerne tidt ogsaa stiger; men just derfor passer det ikke saagodt til den Tid, vi have med at gjøre. At forsøge en Beregning med Gjennemsnittallet af Døde, hvilket vi i Nyerups Fr. 3, 425 have opgivet selv saa tidlig, som for 1667—68, gaaer ikke saa vel an, da Listerne i hine Aar vise de største Spring fra Aar til Aar og i det Hele en i Forhold til Fødslerne saa stærk Dødelighed, at Tilstanden ikke kan betragtes hverken som heelt eller halvt normal. Beregning efter Døde leder til et Folketal, der nærmer sig det, som almindelig antages for Begyndelsen af 18de Aarhundrede og kjendelig er for stort. Fødselslisterne see derimod temmelig normale ud, og Fødslerne tiltage i mere jævnt Fremskridt. Vor Beregning begynder imidlertid 15 Aar efter 1657, hvorledes skulle vi antage det er gaaet i disse Aar? En heftig Krig, fulgt af ødelæggende Sygdomme, har havt sit Brændpunkt i Kjøbenhavn og maa have kostet mange Menneskeliv, hvilket i og for sig berettiger til den rimelige Slutning, at Befolkningen 1657 snarere var større end mindre end den 1672. Men en anden Sag kan her ikke lades ude af Betragtning, og det er Kjøbenhavns Bebyggelse efter 1660. I min Afhandling om Hans Nansen har jeg paa flere Steder omtalt denne og viist, at der først ret gjordes Begyndelse med Bebyggelsen af de nye Kvarterer efter Krigen 1660, medens denne før Krigen var yderst svag. Men vare de beboede Kvarterer færre 1657 end 1672, var Befolkningen naturlig-

viis ogsaa ringere. Til at tage Ind- og Udvandring med, savne vi alle Hjælpemidler. Maaskee man efter disse nu anstillede Betragtninger vil finde, at Grundene for og imod en Tilvæxt efter 1657 hæve hinanden, saa det ikke bliver usandsynligt, naar jeg anslaaer Kjøbenhavn 1657 omtrent ligesaa høit som 1672 eller til en 45,000. Vi ere ikke ganske uden Midler til fra en anden Side at have lidt Indseende med Angivelsen. Forat gjøre dette, maae vi da først fradrage det dengang selvstændige Kristianshavns Folketal, som vel lader sig anslaae til en 4 til 5000, udkommer 40,000 til 41,000. Jeg har paa Raadstuarkivet gennemgaaet Grundtaxten 1661 for Kjøbenhavn uden Kristianshavn og faaet omtrent 1980 Huse og Gaarde ud. Herved maa nu bemærkes, at en Mængde Nummere omfatte hvert flere Huse, ja indtil hele lange Rækker, som i Nyboder, hvor Gaden kun tæller for eet Nummer. Husetallet for Nyboders Gader lader sig udfinde af Wolfs Encomion 375 og udgjør 601, for de øvrige omtalte Nummere finder jeg det rimeligst at anslaae det til 300. Ialt faae vi altsaa en 2900 Huse og Gaarde. Søge vi fra Billederne i Resens Atlas at faae et Indtryk af Bygningernes Størrelse dengang, maae vi nærmest komme til at tænke paa Helsingør nu; saaledes saa Bygningerne ud, snarere lidt mere end mindre anseelige. Efter Bergsø havde Helsingør 582 Huse og Gaarde med 7,645 Mennesker, eller c. 13 pr. Huus. Dette Forhold eller lidt mere, 14 pr. Huus, anvendt paa Kjøbenhavns 2900 Huse, giver 40,600 Indbyggere; ovenfor havde vi 40,000 eller 41,000. Pontoppidans Atlas 2, 72 opgiver omtrent 5000 Huse og Gaarde for 1764, 1769 havde Kjøbenhavn efter Materialien 70,514 Mennesker, hvortil dog nok maa føies en 15,000 for Land- og Sømagt, tilsammen 85,000, hvilket gjør 17 pr. Huus. I det mellemliggende Aar-

hundrede var imidlertid Bygningernes Størrelse tiltaget stærkt. Efter Bergsø boe lidt mere end 33 i Huset.

Hvorledes stiller det Folketal, vi fandt for Kjøbenhavn, sig til Fortid og Eftertid? Hvad Eftertiden angaaer, træffes naturligviis en stadig Stigen, Listerne i Materialien tiltage kjendelig jævnt fra 1680 af og naae fra 1691 over 2000 aarlig Tilvæxt. Beregningen, som gjerne opstilles over Kjøbenhavns Befolkning i Pestaaret 1711, nemlig 60,000 (see hist. Tidsskr. 4, 109), er derfor vistnok noget for lav. Hvad Fortiden angaaer, har jeg, forat komme til en rimelig Gissning, kun Borgervæbningen at opstille. I Theatrum europæum 8, 830, hvor Angivelsen dog kun er et løst Overslag, angaves i Krigsaarene 1658—60 den egenlige Borgervæbning til 3000 Mand, fordelte i 9 Faner. Efter de nøiagtige Lister i Jacobsens Afhandling, nyt historisk Tidsskrift B. 1, 199, 214 talte Kjøbenhavn i Aaret 1588, altsaa ved Enden af Frederik den andens Regjering, 1611 eller, efter en anden Optælling, 1641 Mand, fordelte i 4 Faner. Hvis Væbningen da stod i samme Forhold til Befolkningen som 1657, udkommer altsaa noget nær en 25,000 Indbyggere. Huske vi paa den store Udvidelse og Omdannelse, Kjøbenhavn fik under Christian den 4de: Kristianshavn, Nybørs, Ny-Kjøbenhavn, maae vi finde en saadan Befolkning ret trolig for angivne Tidspunkt. 1522 ved Slutningen af Christiern den andens Tid angiver Pontoppidans Origines 184 den væbnede Styrke til omtrent 800 Mand, giver et Folketal af 12,000. Heller ikke dette synes urimeligt, naar hensees til Nørrevolds Flytning og alle de andre Omdannelser i de mellemliggende 66 Aar, eller til Stokholms Folketal ved Reformationen (Elers's Stokholm 1, 273 flgde, Ekdahls Chr. 2dens Arkiv 1380 flgde): 1184 Huusholdninger eller 5920 Mennesker.

Spørges om Befolkningen i de øvrige danske Byer, da kan der ikke svares saa bestemt derpaa, som med Hensyn til Kjøbenhavn. Jeg har en Deel Lister over Extraskatte i Byerne liggende for mig, navnlig af 5te Novbr. 1637, 18de Januar 1639 (begge i Sjællandske Tegnelser Nr. 26) og af 1651 (Geh. Ark. Justitsministeriet, 14de Skab, Pakke 164). Alle vise de følgende Skala i Stædernes Beskatning: Kjøbenhavn, Aalborg, Malmø, Odense, Ribe; men Bidragene kan umulig være paalignede efter Folketal, dertil ere de altfor uforholdsmæssig forskjellige. I en Liste over Borgeleispenge 1655 fra Indenrigsmin. Arkiv opstilles følgende Skala: Kjøbenhavn (mangler), Aalborg, Ribe, Odense, Malmø. Over Byskatte haves en Mængde Lister i Geheimearkivet, men da disse samtlige opkræves efter en Aarhundreder gammel Taxation, kan aldeles Intet deraf slutes. Derimod grunder Baadsmandsskatten sig paa en ny Taxation, nemlig dengang Christian den fjerde oprettede Holmens faste Stok (om Udskrivningsforholdene see Gardes Efterretn. om den d. Sømagt 1, 77); den maa derfor give noget Begreb om Folkemængden.

Efter en Skatteliste over Baadsmandsskat af 1655 fra Indenrigsmin. Arkiv, Rigens Indtægt i Overslag, stiller Forholdet sig saaledes imellem de betydeligste Stæder:

Kjøbenhavn	1150 Rdlr.
Aalborg	120 —
Odense	110 —
Malmø	100 —
Ribe	100 —
Kjøge	82 —
Helsingør	75 —
Nakskov	74 —
Samtlige Stæder uden Kjøbenhavn	2,178 Rdlr.

Jeg troer, det strax falder i Øinene, at Forholdet mellem Byerne svarer til, hvad vi fra andre Sider maae finde saare sandsynligt. Aalborg, den nærmeste Stad efter Kjøbenhavn, har altsaa dog kun i Befolkning omtrent $\frac{1}{10}$ Deel af dennes, 1769 talte den 4160 Indbyggere. Odense har knap $\frac{1}{10}$ af Kjøbenhavn, 1769 talte det 5209. Malmø og Ribe har hver knap $\frac{1}{11}$ af Kjøbenhavn, 1769 talte den sidste By 1926, men vi veed ogsaa med Bestemthed andenshedsfra, at den maa være gaaet meget stærkt tilbage. Kjøge talte da $\frac{1}{14}$ af Kjøbenhavn, 1769 kun 1340, altsaa ogsaa gaaet stærkt tilbage; dette er ligeledes historisk Kjendsgjerning. Molesworth, account of Denmark 110, omtaler dens gode Kornudførsel under Christian den fjerdes sidste Tid, men Kristen Skeel i D. Mag. 4, 54 taler om dens kjendelige Krebsgang. Helsingør og Nakskov talte en Smule mindre end $\frac{1}{15}$ mod Kjøbenhavn, 1769 3,381 og 1,284, hvilket viser forholdsvis Tilbagegang i Nakskov, hvorfor desuden andre Beviser have. At samtlige Stæder nordfor Kongeaaen ikke fuldt svarede dobbelt, rimeligvis da ikke heller talte dobbelt saamange Mennesker som Kjøbenhavn, vil forhaabenlig heller ikke findes ganske usandsynligt. Kjøbenhavns Forholdstal til disse giver for hele Kjøbstadsbefolkningen en 130,000 Mennesker: efter Materialien, rettede med Tillæg af Militæret, androg samme 1769 omtrent 170,000; man huske paa at Skaane-Blekinge var tabt. Af Stæder i Slesvig nævnes Flensborg, der, som viist i min Afhandling om Hans Nansen, c. Aar 1600 talte 5,500, 1769 talte det 6,842.

Udføre vi videre dette temmelig rimelige Forhold mellem de danske Kjøbstæder 1657, faae vi Kjøbenhavn 8 Gange saa stor som næste By i Danmarks Rige, nemlig Flensborg, omtrent 10 Gange saa stor som Aalborg; nu er den vel

8 Gange saa stor som Flensborg, 11 Gange saa stor som Odense, der er sprunget Aalborg forbi, og nærvæd ligesaa stor som alle de andre Kjøbstæder tilsammen. Aalborg maa have haft lidt over 4000, Odense omtrent 4000, Malmø og Ribe mellem 4 og 3000, Kjøge, Helsingør og Næskov mellem 2 og 3000. Den samlede Kjøbstadsbefolkning indtil Kongeaaren udgjorde omtrent $\frac{1}{4}$ Deel af hele Rigets Befolkning, eller forholdt sig til Landbefolkningen som 1 til 6. 1769 udgjorde den lidt over $\frac{2}{9}$ Dele, den befinder sig i stadig Tilvæxt.

Befolkningen i Stæderne i Norge anslaaes af Aschehoug til 37,000 uden Bahuusleen, gjør vel lidt over 40,000 med det eller omtrent $\frac{1}{12}$ af hele Befolkningen, nu udgjør den $\frac{12}{100}$; dog er Aschehougs Beregning en reen Skjønssag. Jeg har haft en Deel Skattelister over Stæderne, men ingen, hvoraf jeg med nogen Sandsynlighed kunde uddrage Slutninger. Upaatvivlelig var Bergen den vigtigste By, skjøndt A. Berntsen ganske vist slaaer for stort paa, naar han, D. og Norges frugtbare Herlighed I, 265, angiver dens Borgervæbning til nogle tusind Mand, der jo omtrent vilde stille den lige med Kjøbenhavn. 1769 talte den 13,735 Indbyggere og har vel et Aarhundrede tidligere ikke haft saa synderlig færre; dens Handel 1657 roses, dens Toldindkomster vare da en Smule større end Kjøbenhavns, Læstedrægtigheden ligeledes, hvad senere skal oplyses. Af Suhms Saml. 2, 2, 137 høre vi, at i Aaret 1637 havde den over 2500 Døde af Pest og Kopper. Kristianas Betydning kjende vi kun af Extraskattelister, der sommetider vise større, oftest dog mindre Beskatning end Bergen, Befolkningen maa sikkerlig have været betydelig mindre. Kongsberg, en sand Fabrikstad, maa efter Durels Efterretninger om Bjergmandstallet, Suhms Samlinger

B. 2, 3, 66, skattes til 4000 Indbyggere eller derover, 1769 talte den 8068, Trondhjem var rimeligviis af samme Størrelse. Ladepladsernes Betydning var stor i Norge, skjøndt Christian den 4des uheldige Befaling, at Folkene derfra skulde flytte til nærmeste Kjøbstad, (Schweigaard, Norges Statistik 126) nær havde ødelagt dem. Den største af dem var uden Tvivl Drammen, der, efter Langes norske Tidsskrift 2, 396, 1666 talte 2259 Mennesker, 1769 4439.

Om Kjøbstadsbefolkningen i Slesvig og Holsteen veed vi ikke videre, end vi kan slutte os til fra Kongerigets 1769. Da var Kjøbstadsbefolkningens Forhold til Landbefolkningen, i Danmark til Kongeaen som 1 til knap 4, i Slesvig som 1 til 5 og i Holsteen som 1 til 3. Rimeligviis var dette Forhold 1657 en god Deel mindre fordeelagtigt for Kjøbstæderne.

Lad os til Slutning sammenfatte, hvad vi ifølge Beregningerne tør sige om de forskjellige Klasser i Befolkningen for 1657:

Hele Befolkningen i Kongerigerne Danmark og Norge lidt over 1,400,000, deraf $\frac{9}{14}$ i Danmark, $\frac{5}{14}$ i Norge.

Adelen i Danmark .	2160	$\left\{ \begin{array}{l} \text{Familietalet er her udregnet med} \\ 4, \text{ fordi Tjenerskabet stod fjernt} \\ \text{fra Huusbonden, medens det i de} \\ \text{øvrige Beregninger er udregnet} \\ \text{med 5.} \end{array} \right.$
Adelen i Norge . .	240	

Selveier- og Arvefæsterstand . 26,000.

Odelsbondestand 24,000.

Samtlige Kjøbstæder i Danmark 130,000.

Deraf Kjøbenhavn 45,000.

Samtlige Kjøbstæder i Norge . . 40,000.

Næringsveie.

Blandt Næringsforholdene maa Landeiendommenes For-
deling først undersøges; jeg begynder med Danmark. I
Wolfs Encomion 662 findes den Beretning, at der i hele
Riget er 327,170 hele og halve Gaarde, hvoraf Kronen omtrent
eier 32,700 og Adelen henved de 300,000. At dette maa
være splittergalt, seer man med et halvt Øie, de foregaaende
Beregninger over Folkemængden vil allerede have godt-
gjort det. Her bemærkes endvidere Følgende. Et Brev
25de September 1660 angiver 20,000 Heelgaarde, na-
turligviis uden Sædegaarde. Efter en ret trolig An-
givelse (Münters d. Reform. Hist. I, 37) eiede Geist-
ligheden ved Reformationen $\frac{1}{3}$ Part af Landet, af hvilken
en Deel gik til Præstegaarde, Universitetet, Hospitaler
og geistlige Stiftelser, en Deel tilbage til Giverne, en
Deel forkommedes; største Delen fik dog Kronen. I
Forening med de tidligere meget store Krongodser maa
den da vel have eiet det halve Rige. Af disse Kroneien-
domme bleve efter Reformationen kun ganske enkelte
skjenkede eller solgte bort, som til Peder Svave, Henrik
Ramel, Anders Sinklar, Noget gaaer tabt ved Mageskifter.

Den danske og norske Matrikel og den for Hertug-
dømmerne sætte os i Stand til, med temmelig Rimelighed
at bestemme Adelsgoods og Krongods. Den danske be-
nyttes i Forening med Ansættelsen til Rostjeneste. Der
stilles efter Christian den fjerdes Reces 1643, 2den Bog,
2det Kap., 4de Artikel 1 Hest af 312 Td. Hartkorn adeligt
Arvegods, ved de kongelige Leen bruges derimod en anden
Maalestok, hvorfor man ogsaa let udsætter sig for Vild-
farelse ved saadanne Beregninger, som Cronholm i Skånes
historia I, 573. Hvo der ikke havde nok Hartkorn til en

Hest, lagdes i Lægd med Andre, men en Vaklen kommer ind i Beregningen ved den Bestemmelse, at en Fjerdedeel mindre eller mere end de 312 Tdr. ikke skulde regnes med. For mig ligger en i det Enkelte gaaende Fortegnelse fra Geheimearkivet, Danske Saml. Nr. 396, afskreven af Prof. T. Becker, over hver enkelt Adelsmands Rostjeneste; den gjælder Aaret 1609. Dengang eiede, naar jeg udregner den, Adelen i det daværende Danmark 258,170 Td. Hartkorn, hvoraf de 207,324 komme paa Landene vestfor Sundet; Riegels Chr. 5, 132 regner over 200,000 Tdr. Endvidere har jeg en lignende Liste fra Professor T. Becker for 1625, ligeledes fra Geheimearkivet, den indeholdes i forskellige Breve af 14de Febr. 1625, udstedte af Kongens Komissærer. Herrerne erklære, ikke ganske nøie at have kunnet holde sig til Bestemmelsen om den ene Fjerdepart, den nye Taxation er grundet paa de indsendte Jordebøger og indeholder en speciel Angivelse af Hartkornet. Sammenregningen giver os 270,762 Tdr. Hartkorn, hvoraf 218,192 vestfor Sundet. I Jylland eiede Adelen 112,988 Tdr. Hartkorn, paa Fyn 56,923 Tdr., paa Sjælland kun 48,281. Ifølge Matrikelen 1664, der har den endnu bibeholdte Inddeling i Ager, Eng og Skovskyld, udgjorde Datidens Danmark 443,834 Tdr. Hartkorn, see Rothe, Jordskyldsætningens Væsen og Historie 17. Udtrykkelig maa her bemærkes, at en Tønde Hartkorn dengang i Gjennemsnit er en Deel mindre end efter nyeste Taxation, den var heller ikke nogen ret Eenhed, da Beregningen efter Sjællandsmaal, Aabomaal og forskellige Maal i Jylland bringe en stor Vaklen ind i de forskellige Tønder Hartkorns Størrelse. Til Hartkornet maa for Danmark 1657 endnu lægges Hartkornet for Skaane-Blekinge uden

Bornholm. Beregne vi dette, ifølge det i foregaaende Afsnit gjorte Overslag over Landene østfor Sundet, til $\frac{2}{9}$ Deel af det samlede Rige, udkommer omtrent 570,000 Tdr. Hartkorn for Danmark 1657. Adelsgodset paa den Tid (1657) var da for alle Landskaber ifølge Beregningen 1625 c. 243,600 Tdr. (Halland er nemlig her udeladt), altsaa ikke nær det Halve, kun lidt over $\frac{2}{5}$ Dele af Rigets. Efter Fryxells Berättelser 10, 68 havde Adelen dengang Magt over 53,170 Heelgaarde af de 65,600 i Sverige og Finland; den synes altsaa at være langt rigere end den danske, men synes vel kun saa, thi Forleningerne regnes sikkert med i Adelsens Gaardetal.

Tilbagebliver for Datidens Danmark den større Halvpart, henved 327,000 Tdr., som tilhører Krone, Kapitler, Geistlighed, Kjøbstæder og jordegne Bønder. Vil vi kun regne de nuværende danske Provindser mellem Sund og Kongeaa, udkomme c. 225,640 Tdr. for ovennævnte Besiddere. Hvorledes disse nu indbyrdes have deelt sig, derom kunne vi vel gjøre et Overslag, som ialtfald kan angive Minimum for Krongodset. 5291 Selveiergaarde, hvoraf kun c. 40 angives for halve Gaarde og Bol, kan omtrent, da Gaardene vare store, beregnes til 9 Tdr. Hartkorn for Gaarden, gjør c. 47,000 Tdr.; det ringe Arvefæstergods paa Amager, hvis Amagerne ikke vare fuldstændig jordegne, og Samsø (A. Berntsen 1, 53, 56) lægges til, ialt 48,000 Tdr.; Riegels Chr. 5, 132 regner kun 20,000 Tdr., muligviis er den første Beregning da altfor høj. Efter Bergsø eie Præstegaarde og offentlige Stiftelser nu 31,500 Tdr., eller efter Hartkornsforskjellen nu og da c. 38,000 Tdr.; 1657 maae de sikkert have eiet idetmindste ikke mindre, da Kapitelsgodset endnu ikke var inddraget: men lad os blive staaende ved Summen. Kjøbstæderne

eie nu omtrent 6000 Tdr. eller efter Hartkornsforskjellen c. 7000, og have vel siden 1657 ikke i nogen høi Grad ændret sin Eiendomsstand. Men for de sidste to Nummere maa Kvotadelen for Skaane-Blekinge lægges til, hele Summen af frit Bøndergods, af geistligt og Kjøbstædernes bliver da c. 106,000 Tdr. Herved er imidlertid at bemærke, at det frie Bøndergods gjerne tælles med til Krongodset, fordi de fleste Jordegne boede der og vare meget afhængige, hvad jeg da ogsaa vil gjøre. For hele Danmark 1657 kan Krongodset + det jordegne Gods følgelig anslaaes til 270,000 Tdr., for Danmark mellem Sund og Kongeaa, naar de paagjældende Summer rettes derefter, til omtrent 180,000 Tdr., hvilken sidste Sum nogenledes passer med Forholdstallet mellem Skaane-Blekinge og nuværende Danmark i den iøvrigt meget forvirrede Fremstilling af Krongodset i Wolfs Encomion. 1657 eier altsaa Adelen noget over $\frac{2}{5}$ Deel af Hartkornet, Kronen henimod det halve, af hvilket Adelen imidlertid har Brugsretten, Selveiere og Arvefæstere, naar vi udskille dem, $\frac{1}{12}$ Deel, Resten tilhører Stæder og Geistlighed. Nu eier Adelen i Grevskaber, Baronier og Stamhuse omtrent $\frac{1}{5}$ Deel, Selveierne langt over Halvdelen.

Paa samme Maade som i Danmark kan vi i Norge udfinde Jordegodsets Fordeling, nemlig ved Hjælp af Matriklen for 1665 (K. Befaling herom see Budstikken 1823, 590 flgde) og Rostjenesten, her beregnet til 300 Tdr. pr. Hest (Budstikke 1823, 715). Man regnede heroppe efter Spand Korn, Løb Smør, Huder, Voger Fisk o. s. v., hvilke Beregninger dog let lade sig bringe tilbage til Hovedberegningen efter Skippund Tunge eller Tyngde. Efter Budgettet 1662 (Budstikke 1823, 627) var der i Norge 13,732 fulde Gaarde, efter A. Berntsen 2, 17 svarer en norsk Heelgaard for 8 Tdr. Hartkorn. Ifølge ovennævnte Matrikel

havde Norge, det egenlige Finmarken undtagen, 40,534 Skippund Tunge, der, da 1 Skippund = 2 Tdr. Hartkorn, udgjøre 81,068 Tdr. Hartkorn (Schweigaards Statistik 47). Bahuusleen lægges til efter tidligere Overslag med lidt over $\frac{1}{10}$ Deel, gjør ialt 90,000 Tdr. Heraf eier Adelen Aar 1625 11,921 Tdr., en senere Opgivelse, der er over 2000 Tdr. mindre, seer ikke saa paalidelig ud (Budstikke 1823, 747). Den lidet talrige norske Adel, i Tal endog en ganske forsvindende Størrelse, $\frac{1}{2000}$ Deel af Befolkningen, eier altsaa dog over $\frac{1}{8}$ Deel af Landet, fordeelt paa 125 Sædegaarde (s. smst. 808). Odelsgodset er ved Ros-tjenesten i Budstikken regnet sammen med Kjøbstadsgodset og beløber med det 39,102 Tdr., Byerne tør maaskee an-sættes til 5000 Tdr. heraf, dog er Angivelsen noget løs; tilbage bliver for Odelsgodset 34,000 Tdr. eller langt over $\frac{1}{2}$ nærvæd $\frac{7}{18}$ Deel, som altsaa de frie Bønder, $\frac{1}{20}$ Deel af Befolkningen, sidde inde med; i Gjennemsnit maa hver Odelsmand have havt en Gaard paa 7 Tdr. Hartkorn, hvilket viser deres Anseelighed. Ifølge ovenstaaende Summer blive c. 38,000 Tdr. tilbage, som ere at fordele paa Krongods og geistligt Gods. En Opgivelse, da det norske Universitet skulde oprettes, paaviser dengang beneficeret Gods, med Undtagelse af Præstegaarde og andre Embedsgaarde, til Beløb 10,556 Tdr. (Schweigaard 55); sandsynligviis har Norge 1657 havt endnu noget mere af det. Desuden maa Summen forøges med Bahuusleens Part og Embedsgaardene, der vel tør anslaaes til c. 2500 Tdr.; udkommer følgelig 13,000. Drages dette fra 38,000, udkomme 25,000 Tdr. Kron-gods eller noget over $\frac{1}{4}$ Deel, bestemte $\frac{5}{18}$ Deel af alt Hart-kornet. Leilændingsgodset, som var bygslet baade fra Adel, Odel, Geistlighed og Krone, anslaaes gjerne til $\frac{3}{5}$ Deel af det Hele (Schweigaard 55). 1657 eier altsaa i Norge Odels-

mænd meget over $\frac{1}{3}$ af Hartkornet, Kronen over $\frac{1}{4}$ Deel, Adelen over $\frac{1}{8}$ Deel. Nu for Tiden staaer Odelsgoods til Leilændingsgoods omtrent som 3 til 1.

I Slesvig og Holsten skeer Beregningen efter Opgivelserne i Matriklen 1652 (Cronhelm Corpus statutorum for 1750, 199 Ugde); en Ploug er eller rettere skulde være det Samme som 12 Tdr. Hartkorn, den skulde omtrent svare til Begrebet Heelgaard nordfor Kongeaa. Slesvig har 10,380 $\frac{1}{2}$ Plouge, altsaa c. 124,000 Tdr. Af disse eier Adel og de afdeelte, ikke regjerende Fyrster 2,614 $\frac{1}{2}$ Plouge eller $\frac{1}{4}$ Deel; nu er der vel forholdsvis ikke synderlig Forskjel mellem den privilegerede Godsstand nord- og sydfor Kongeaa; frie Bønder eie mindst 1117 Plouge eller $\frac{1}{9}$ Deel, saameget eier nemlig Marsken og Femern, men der boede sikkerlig dog ogsaa nogle Selveiere i Amterne. Kronen eier 5,168 $\frac{1}{2}$ Plouge, eller $\frac{1}{2}$ Deel af det Hele, eller nøiere Kongen $\frac{1}{4}$ Deel, Hertugen $\frac{1}{4}$ Deel; Resten tilhører Geistlighed og Kjøbstæder. Bemærkes maa dog for Fuldstændigheds Skyld, at Præstegaardene hverken her eller i Holsten ere særlig opgivne, de regnes ikke til de geistlige Stiftelser. I Holsten findes 8,264 $\frac{1}{2}$ Plouge, gjør c. 99,000 Tdr. Adelen eier med de afdeelte Fyrster 2767 $\frac{1}{2}$ Plouge eller $\frac{1}{3}$ Deel, efter Bergsø optage Godserne nu mellem $\frac{1}{3}$ og $\frac{1}{2}$ Deel af Landet. De frie Bønder eie mindst 1905 eller ei fuldt $\frac{1}{4}$ Deel, Kronen 1841 eller lidt mindre end Bønderne, nærmere bestemt eier Kongen godt $\frac{1}{8}$, Hertugen noget over $\frac{1}{11}$ Deel. Resten eies af Stæder og Geistlighed.

Lad os overskue det Hele.

Adel i Danmark eier noget over	$\frac{2}{3}$.
— - Norge	lidt over $\frac{1}{8}$.
— - Slesvig	$\frac{1}{4}$.
— - Holsten	$\frac{1}{8}$.

Kronen i Danmark eier henimod	$\frac{1}{2}$.
— - Norge	over $\frac{1}{4}$.
— - Slesvig	$\frac{1}{2}$.
— - Holsten	ei fuldt $\frac{1}{4}$.
Frie Bønder i Danmark eie . .	$\frac{1}{12}$.
— - Norge langt over	$\frac{1}{3}$.
— - Slesvig	$\frac{1}{9}$.
— - Holsten ei fuldt .	$\frac{1}{4}$.

I Danmark baade syd og nordfor Kongeaa eier altsaa Kronen meest, i Norge Odelsmanden, i Holsten Adelen.

Fæstegods var, som fremgaaer af det Udviklede, den langt overveiende Deel af Jordegodset i den danske Stat; baade Kronen, de privilegerede Stænder, Præster, Borgere, Odelsmænd, Jordegne kunde have Fæstere paa sin Grund. Fæstet var gjerne livsvarigt i Danmark, dog kunde Huusbonden tilbagebetale Indfæstningen (A. Berntsen 2, 122) og tage Fæstet fra Fæsteren til sig selv. Byrderne, der hvilede paa disse stakkels Mennesker, vare trykkende. Der var i Danmark nu først Stedsmaal eller Indfæstning, hvorom baade Hertzholm parerga f. Ex. 143 og A. Berntsen fl. St. give Oplysninger, jeg nævner 1, 117 flgde, 136 og 2, 126 flgde. I Forbigaaende bemærkes, at A. Berntsen vist i en 15, 16 Aar har arbeidet paa sit Værk, hvis Opgivelser altsaa ikke alle ere fra den seneste Tid. Gammel Hævd bestemmer Stedsmaalet, hvor der ikke er Vornedskab, gjerne til 10 Rdlr. pr. Pund Skyld. Det erlagdes ved Gaardens Tiltrædelse eengang for alle, men tidligere idetmindste havde mangan ny Leensmand ogsaa fordret det. Paa Øerne, Fyn undtagen, er Stedsmaalet ofte kun 4, 6, 8 Rdlr. af en Heelgaard, men stiger dog til 40 somme Steder, ja paa Falster til over 100 Rdlr. I Jylland og Fyn var ringest Stedsmaal

20, 30, 40 Rdlr. og steg til over 150 Rdlr. I Skaane vexler det mellem 20, 30, 40 indtil 80 Daler og stiger i Skovbygden til over 200 Rdlr., fordi Gaardene i disse Udmærker havde meget store Jorde.

Aarlig svaredes en Mængde Afgifter under forskellige Benævnelser, Landgilde, Gjæsteri, Engpenge, Kopenge, Tyrhold, Oldensviinspenge, Arbeidspenge, Høstpenge o. s. v. Ugedagstjenerne slap paa Grund af Hoveriet for Arbeidspenge, Adelens ogsaa for Kongeskat. For Arbeide svaredes pr. Heelgaard fra 4 til 10 Rdlr. aarlig (A. Berntsen 2, 156 flgde). Landgilden, oprindelig sat til 1 Td. Korn pr. Td. Hartkorn eller af den Jord, hvorpaa kunde saaes 3 Tdr. Rug eller Byg eller 6 Tdr. Havre (A. Berntsen 2, 83—84), Landgilden svaredes snart i Penge, snart i Korn, Hø, Smør, Kvæg, Faar, Sviin, Kalk, Kul, Tørv, Brænde, Myre-Jern, Honning, Salt, Fisk, Sælhunde o. s. v. efter Stedets Leilighed. Om den eensidig uden lovlig Taxation turde forhøies, er et Stridsspørgsmaal (Estrups Afhandl. i hist. Tidsskr. 6, 294 flgde). Det skete imidlertid alligevel af og til, paa utallige Maader vidste baade Herremænd og Foged, at udpine Penge af den stakkels Bonde, og navnlig maatte han holde hid og fodre sin Huusbonds Stude. A. Berntsen har en stor Mængde Kjendsgjæringer til at bestemme Afgifternes Størrelse, saaledes 2, 385 flgde. Til Exempel fremhæves, hvad en sjællandsk, hoverifri Gaard paa 4½ Td. Hartkorn sjællandsk Maal, altsaa smaa Tønder, svarer aarlig i Landgilde: 10 Skjepper Ærter, 9 Skjepper Byg, 1 Læs Tørv, 1 Rulte Hø, 9 Mk. i Penge, 3 Skjepper Tæppe-Byg, foruden Gjæsteri og Smaaredsel. Hoveriet var ubestemt og derfor ofte saa trykkende. Ved at læse Hoverireglementerne gyser man, Bonden skulde selv væve for Herskabet; et gammelt norsk Reglement findes hos A. Berntsen,

2, 166 og viser, hvor store Fordringerne ogsaa vare heroppe. Alle saadanne Byrder hvilede naturligviis tungest, hvor der var Vornedskab, eller paa Øerne, og tungere atter paa Adelsgodsets end Krongodsets Bønder.

Dyrkemaaden var slet, yderlig slet, Jorden var baade paa Fæstegods og Selveiergods saa udpiint, at man sommetider paa 1 Td. Hartkorn god Jord kun kunde avle 4 Td. Korn (Riegels Chr. 5, 141). Vildtet fra Kongens Dyrehaver opaad den ringe Grøde, det var saa talrigt, at der, efter Bergsø 2, 284, dengang aarlig leveredes 1600 Stykker Kronvildt til de kongelige Slotte i Jylland; paa Bornholm kunde paa eengang leveres 48 Tønder Vildt (Hübertz Bornholm 491). Adelen derimod havde ikke gjerne nogen høi Vildtstand, den Ene skjød bort fra den Anden. Jordegne Bønder vare ofte næsten ligesaa bebyrdede som Fæsterne, de havde ingen fuldstændig Frihed til at sælge Gaarden. For Jordudstyknings var der i Danmark ikke sat Indskrænkninger, derimod i Norge (Schweigaards Statistik 44 flgde), paa Skaanes Grændse kunde man træffe indtil 5 Familier paa Gaarden (A. B. 1, 110). Og naar der nu aarlig paalagdes nye Skatter, af hvilke den Jordegne svarede dobbelt mod Fæsteren (A. Berntsen 2, 11), da maatte den stakkels Bonde vel være at beklage. Vi have i norske Saml. 5, 485 flgde en Beregning for et enkelt Præstegjæld, som, skjøndt noget overdrevet opfattet, dog viser en voldsom Overbebyrdelse. Ligesaa stod det til i Danmark, der var Ugedagsstjenere her, som svarede aarlig 4 Mk. Skatter pr. Tønde (Riegels Chr. 5, 705). Selv Tjenestetyendet blev beskattet i alle de danske Stater og maatte svare $\frac{1}{4}$, $\frac{1}{3}$ af sin Løn. Durels Relation viser os i Alt 1457 øde Gaarde og Huse, kun 17 paa Fyn, men paa Sjælland 473, i Jylland 559, i Skaane 341. De fleste af

dem synes at falde paa Adelsgoods. Kronen, men sikkert dog ogsaa Adelen, gjorde store Opoffrelser i disse Aaringer og udlaaante en Mængde Sædekorn, hvorom vi faae Oplysning fra Geheimearkivet, Danske Saml. Nr. 244.

Til Forarmelsens Aarsager maa endnu føies, at de faa rede Penge i Landet ikke uden videre og uden mange indskrænkende Vilkaar kunde sættes i Jordegods. Adel turde kun købe Gods af anden Adel og Kronen, Kronen turde intet Adelsgoods købe, det jordegne Bøndergoods dannede, efter Loven, en fast, urørlig Stok, som Adelen ikke turde tilkøbe sig; Borgerlige kunde næsten ingensteds finde Jord tilfals. Det var kun den yderste Nød, der 1651 tvang Kronen at pantsætte for henved en Million Jordegods til Adelige og Uadelige, hvorved de Sidste dog maatte finde sig i at besidde den nye Jord med mange Indskrænkninger. Det overrasker under saadanne Omstændigheder ingenlunde, at de rigeste Godseiere efter Durel — og det var blot et Par — kun havde fra 16 til 20,000 Rdlr. aarlig af sine Godser. Officielt ved Skatter og Kronens Afhændelser regnes en Tønde Hartkorn til 50 Rdlr. (altid Species). A. Berntsen giver os en Mængde Oplysninger om Tidens Priser i hans Stykker om Jordegodsets Værd og Beregning i Penge, navnlig 2, 287—293, og adskillige Optegnelser, Prof. T. Becker har overladt mig, stadfæste ganske hans Angivelser. Hovedgaardstaxt, siger Berntsen, betales altid høiest, gjerne med mellem 60 og 100 Rdlr. pr. Td., Bøndergoods staaer i Reglen 10 Rdlr. lavere. Paa Sjælland gjaldt Tønde Hartkorn Bøndergoods gjerne fra 40 til 70 Rdlr., paa Fyn og i Jylland fra 55 til 75, i Gjennemsnit 60, 65, i Skaane fra 45 til over 60 Rdlr. Først efter Suveræniteten kom den værste Tid, da, som fortalt, en kongelig Forordning sætter den ringeste Jord til 10 Rdlr. Td., og

Kronen endda kun vil tage den for 5 Rdlr. Nu for Tiden betales en Tønde Hartkorn med fra 1,000 Rdlr. til 2,000, eller, naar vi omsætte Pengene i hin Tids Sølvværdi, med 200 til 400 Rdlr. Omsvinget er altsaa meget stort.

I Norge vare Byrderne, hvad jeg allerede har berørt, saare tunge for en Fæster, og det trøstede kun lidt, at han oftest vel svarede dem til sin Medbonde, Odelsmanden. Leilendingen, der gjerne fæstede Jord paa Aaremaal, havde ved Tiltrædelsen at udrede Bygsel, der fra 6 Rdlr. pr. Heelgaard (i Bahuusleen) kunde stige til 80 Rdlr. (A. Berntsen 2, 15, 138). En eiendommelig Afgift var den saakaldte tredie Aars Tage, der i Almindelighed efter Loven svarede med 1 Rdlr. pr. Skippund Tunge, men i Bahuusleen, paa Grund af den lave Bygsel, med fra 4 til 6 (A. B. 2, 348, 138). Leilendingen var dernæst underkastet Hoveri og en Mængde aarlige Afgifter under forskjellige Benævnelser, hvoraf Landgilden meest svarede i Smør, Huder, Dæler, Kvæg, Faar, Fisk og oprindelig omtrent var af samme Størrelse, som i Danmark (A. B. 2, 88). En eiendommelig norsk Byrde for Bondestanden var Skydspligten. Vigen, Ringerige, Toten, Hedemarken, Nummedal, Gudbrandsdal roses som gode Kornlande baade af Peder Clausen i hans Norges Beskrivelse og A. Berntsen; i Nummedal fandtes, efter Arent Berntsen, Gaarde, der kunde saae fra 40 til 100 Tønder, Nordsøkysterne vare umaadelig fiskerige. I det Indre af Landet boede mangen velhavende Bonde, der kunde have flere hundrede Rigsdaler paa Rente eller Kistebund, dengang en betydelig Sum Penge (A. B. 1, 285). Et Skippund Tunge betalt i Regelen med fra 50 til 90 eller 100 Rdlr. (A. B. 2, 290, 320).

Om Tilstanden i Hertugdømmerne maa jeg bekjende min Uvidenhed, thi hvad jeg veed, kan ikke give noget

fuldt Billede. En Heelgaard i Slesvig svarede somme Steder kun 4, 6 Rdlr. eller lidt derover i Indfæstning (A. Berntsen, 2, 128), der beregnedes efter jyske Lov. I Marskerne svares i Landgilde af en Morgen Land (omtrent $\frac{1}{2}$ Tønde) fra $\frac{1}{2}$ Rdlr. Dansk til 4 Sk. 1 Penge, ja indtil kun 2 Penge (A. B. 2, 89—90). Iøvrigt har Befolkningen, med Undtagelse af Fribønderne, levet under samme Tryk som nordfor Kongeaa, tildeels endogsaa under større. Prisen paa Jordegods var høiere end nordpaa. En Ploug, der egentlig skal svare til 12 Tdr. Hartkorn, anslaaes officielt ved Skatteligning, efter Landdagsakterne i Ipsens Landtage, til Værdi 1,500 Rdlr., stundum dog kun 1,000 Rdlr., eller mere end dobbelt saa høit, som nordfor Kongeaa. Alle os meddelte Beretninger tale iøvrigt om ikke ringe Velvære hos Bonden i Marskerne.

Efter de givne Oplysninger om Tilstanden kan vi ikke vente os nogen stor Udførselshandel; da intet Kommercekollegium var oprettet, ere vore Efterretninger herom dog kun spredte og sparsomme. At Stude endnu var den vigtigste Artikel for Danmark, fremgaaer alt af Toldlisterne, hvorom siden mere; paa Toldsteder, hvor de udførtes, Kolding, Ribe, Assens, faldt Indtægterne rigeligst. Dog omtales Ribes Studehandel som i Tilbagegang (Adler, Efterr. ang. Ribe 8, 74), 1641 udførtes derfra kun noget over 1,000 Stykker, 1642 lidt under 1,000, 1647 en 1,700 Stykker. For et Aarhundrede siden omtales en dansk Studeudførsel af over 50,000 blot til Tydskland (Suhms Saml. 2, 2, 115); nu maae vi, efter Arent Berntsen (1, 10, 40, 70, 97, 126, 149), skatte den til 70,000 aarlig, etsted siges endog nogle 100,000, fra Jylland alene henved 50,000; de

bedste Stude kom fra Skaane. Udførslen gik til Tydskland og Holland. Af Kornvarer udførtes i gode Aar, efter A. Berntsen 1, 10, mange tusind Læster. Budgettet 1662 i Budstikken 1823, 625—26 anslaaer Kornavlens da til 600,000 Tdr., men en tredie Deel af Landet laa da øde, og Landene østfor Sundet vare tabte. I Forening med dem maa der dog kunne være avlet meget over en Million Tdr. aarlig. Efter Nathanson, Danmarks Statshusholdning 392, udførtes under Frederik den 4de 200,000 Tønder aarlig. Men hyppig kom der Misvæxt, Prisen paa Korn steg til det Uhyre, og endda fik Adelen sat en høi Indførselstold paa det, forat hæge om sin Indavling. Som kornudførende nævnes Jylland til Norge, Holland og Tydskland med Rug, Byg, Havre, Sjælland med fornemmelig Byg, Lolland og Falster med Hvede (A. B. 1, 39, 112, 125). Kjøge roses som Udskeibningssted for Kornladninger, baade af Mølesworth, account 10, som angiver, at 10 til 12 Hollændere i gode Aar ladede Korn der, og af A. Berntsen (1, 20). En stor Deel af Kornet gik naturligviis til Norge, Hveden dog især til Tydskland. De frisiske og jyske Heste ansaas for de bedste, og paa det store Holstebromarked var Handelen med disse Dyr sommetider ret levende (A. B. 1, 125, 149, 161). Blandt andre Udførselsvarer nævnes Sild fra Liimfjorden, Huder, Smør, Lax og andre Fisk fra Jylland, Randershandsker (A. B. 1, 128, 140).

At Fisk og Trælaster var Norges vigtigste Varer, fremgaaer ligeledes af Toldlisterne, Trælasten gik meest til Holland. Bergens Udførsel af tør Fisk var vel mindre end nu, dets Klipfisktilvirkning i sin første Begyndelse, men det udførte mere salt Fisk, Fedevare og Trælaster end nu (Krafts topogr. stat. Beskr. over Norge 4, 355 flgde og Edwardsens Bergens Beskr.); Trondhjem udførte Sild og

Kobber (Arent Berntsen 1, 273, 276). Siden Begyndelsen af Aarhundredet var der kommet mere Liv i Tømmerhandelen, ordenlige Saugbrug vare indførte. Af Saugbrug fandtes der dengang omtrent halvt mod nu, Durels Relation angiver 1,529, Tvethe i Norges Statistik 3,315 for Nutiden. Af Tømmer kunde der i visse Aar blive udført næsten ligesaameget som nu, efter Tvethe 66 udførtes 1664 240,550 Læster; Sverige kunde her langt fra ikke maale sig med Norge. Tjære var ogsaa en vigtig Udførselsvare. Som Udslibningssted for Tømmerlasten nævnes det sydlige Norge, hvis Næringsveie i det Hele vare temmelig udviklede (Langes norske Tidsskr. 2, 406). Det var navnlig Ladepladserne, som her gjorde meest Gavn, Moss, Bragenæs, Hovedsædet for Trælasthandelen, Flekkerø, Laurvig, Langesund og Halden (A. B. 1, 272, 280, 282); Toldindtægterne herfra vare betydelige. Ogsaa nordenfjelds fandtes i Molde og Christianssund anselige Ladepladser. Blandt andre Udførsler fremhæves Laxen, især Mandals Lax (A. B. 1, 274).

Bjergværksdriften fortjener særlig at fremhæves, fordi det er den eneste Fabrikdrift, Navnet værd, i begge Rigerne; Begyndelsen til dens Opkomst skriver sig ligeledes fra Christian den fjerdes Dage, men Begyndelsen var trang. I Spidsen for den stod nu en egen Bjerghauptmand, men, efter Durel, saae Adelen skjævt til, at der gjordes noget for den, og Bonden ligesaa, forat slippe for Ægter; imidlertid viser et Budget af 1652, som siden nøiere skal omtales, at over 22,000 Rdlr. fra de norske Leen og Tolden var assigneret til Røraas's bedre Drift. Durels Relation godtgjør, at Jerntilvirkningen var i stærk Tilbagegang; der fandtes vel mange Værker, men de fleste laae halvt øde, Masovnen stod stille, Malmen udførtes usmeltet, medens

Sverige paa samme Tid, efter Carlson Sv. hist. 2, 59, aarlig kunde udføre over 80,000 Skippund Stangjern. Efter Tvethes Statistik gave de norske Jernværker 1845 i Udbytte omtrent 90,000 Skippund af alle Arter, de høre nu til Rigets vigtigste Næringskilder. Paa at vinde andre Frembringelser af Steenriget, som Bly, Magnetsteen, var der kun anvendt Lidet. De eneste Bjergværker, hvorom der egentlig kan være Tale, ere Kongsbjerg og Kobberværkerne. I Gruberne ved Kongsbjerg arbeidede 2,400 Mennesker, foruden den Mængde, der anvendtes i de 6 Smeltehytter og ved det store Vadskerhuus. Driften kostede maanedlig 3000 Rdlr. og indvandt 400 R Sølv i samme Tid, gjør 4,800 R aarlig, eller ganske det Samme som Sala Grube da ydede, efter Carlson, Sv. hist. 2, 47. Budgettet 1642 i Budstikken 1823 angiver de rene Indtægter herfra og fra Mønten i Norge til henved 9,000 Rdlr. Efter Thaarups Statistik 1, 337 eiede Kongen 1649 de $\frac{9}{32}$ Dele af Sølvværket, men maatte 1660 overtage det hele paa Grund af ugunstige Omstændigheder; det taxeredes da kun til 24,000 Rdlr. Nu yder det, efter Tvethe, et godt Overskud, men beregnes alligevel, at have slugt flere Millioner mere end det har givet af sig. I Kobberværkerne havde baade Kronen og enkelte rige Folk, som Hannibal Sehested og Marselius, der ogsaa havde Deel i Sølvværket og forskellige Jernværker, sat mange af deres Penge, uden at faae behørigt Udbytte. Af Kvikne Kobberværk hævdede dog Kronen, efter anførte Budget 1642, 14,814 Rdlr. aarlig i Gjennemsnit. Efter Durel havde Røraas til en Tid givet (aarlig?) 1,200 Skippund, men der sparedes heller ikke, som anført, paa dets Drift; Værket i Gudbrandsdalen gav 200 Skippund, det ved Bergen derimod kun Ubetydeligt, et halvt hundrede. 1845 og nærmeste Aar afgave

Kobberværkerne, efter Tvethe, i Gjennemsnit 3,895 Skippund aarlig. Iøvrigt henvises om denne Sag til norske Samlinger paa adskillige Steder, som 3, 1 flgde, 21, 145. Hvor ringe Udbytte Bjergværksdriften i det Hele gav af sig, fremgaaer bedst ved at sammenligne den med Datidens Sverige hos Carlson.

Et sammentrængt og anskueligt Billede af Handelsrørelsen faae vi ved at betragte Tolden. Efter Finantsbudget 1642 i Budstikken 1823, 609 flgde, beløber den danske Told og Cise sig, Alt sammenregnet og Summerne afrundede, til c. 92,000 Rdlr., den norske 98,000 Rdlr. Efter et Budget fra Indenrigsministeriets Arkiv 1652, beløber den danske til c. 103,000 Rdlr., den norske 117,000; efter et Budget sammesteds af 1656, den danske til 133,000, den norske 125,000 Rdlr. Bestandig er ved disse Finantsoverslag Oppebørselsudgifter, Lønninger til Personalet o. s. v. i Forveien fradraget Summen. Min Beregning af den er fremkommen ved Sammenlæg af forskjellige Poster, navnlig ere de saakaldte St. Annæ Kontributioner, beregnede som 1642, lagte til Summerne 1652 og 1656, og til den sidste desuden Malmøtold, angiven efter Skjøn. Budgettet 1642 i Budstikken siger udtrykkelig, at disse Kontributioner hævedes »her for Kjøbinghauffn Slot«, men tidligere 1627—1633 regnes ogsaa Noget af Sundtolden herhen (Molbech Chr. 4 Br. 1, 410). Skjøndt jeg saaledes ikke er fri for Tvivl, antager jeg dog den af mig fulgte Beregningsmaade for rettest, da Kjøbenhavns Told ellers blev altfor uforholdsmæssig lille, kun mellem 11 og 12000 Rdlr. I Bergen, Rigernes vigtigste Handelsstad, var efter det nævnte Budget Tolden 1656 c. 36,000 Rdlr., i Aarene 1655—58 i Gjennemsnit c. 40,000 (Kraft top. stat. Beskr. over Norge 4, 356). Drammen eller Bragenæs er den næste norske

Plads i Rækken med c. 12,000 Rdlr., Flekkerø med 10,500, Kristiania med 7,000, Trondhjem med 6,500 Rdlr., Alt efter Budgettet 1656, der er beregnet ved Gjennemsnit af 3 Aar. I Danmark staaer efter samme Budget Kjøbenhavn øverst med 37,500, hvori St. Annæ Kontributioner efter Budget 1642 ere medindbefattede; derpaa Kolding med 20,500 Rdlr., Ribe med 17,500, Assens med 9,000, Aalborg med 4,000, Helsingør med 3,000, Ystad, Rønneby og Aarhus med mellem 2 og 3,000 Rdlr. Man vil efter Toldens Beløb slutte, at Norge har meest Handel, hvilket ogsaa andre Omstændigheder synes at bestyrke, imidlertid maa tillige komme i Betragtning, at Trælastudførselstolden var sat forholdsvis høj. Norges Told da angives, efter Tvethe 268, at have været omtrent 8 pCt. af Varerne. Hvor ringe er iøvrigt Tolden i Sammenligning med Nutidens! Lad os fradrage Tolden for de 1660 tabte Landskaber, forandre Summen fra Speciesrigsdaler til Nutids Rigsdalere og derpaa multiplicere den med $2\frac{1}{2}$, da Sølvet dengang var saameget mere værd, saa faae vi for Danmark mellem 5 og 600,000 Rdlr., hvorved dog bemærkes, at Oppebørselsudgifter ere fradragne. Sveriges Told dengang var, efter Carlson 2, 64, noget større; efter Bergsø beløber Danmarks foruden Sundtolden sig til $2\frac{1}{2}$ Million. For Norge faae vi omtrent det Samme ud eller lidt mere, og nu bestaaer Norges allervigtigste Statsindtægt i Tolden. Men Adelen var ogsaa dengang aldeles toldfri og derved den videste Mark aabnet for Toldsvig.

Hvilken Deel af Handelen der besørge des af indenlandske Skibe, vil fremgaae af en Beregning over Handelsflaaden dengang; det Meste maatte overlades de fremmede. Jeg maa herved gaae ud fra Durel, efterat have rettet Suhms Aftryk efter Afskriften paa Kongens Bibliothek;

desværre savnes just den Deel af Relationen i den gode Afskrift paa Geheimearkivet. Kjøbenhavns Handelsflaade over 70 eller 80 Læster, — begge Tal bruges — er opgivet til 25 Skibe, hvortil jeg lægger de 6 af islandske Kompagnis Skibe, som havde hjemme her, samt 5 af Defensionsskibene; Halvdelen af disse har jeg nemlig anslaaet for Norge, og af de 6 danske angives det ene for nyborgsk, muligt er dog, at Aalborg og Malmø hver havde sit Saltskib. Der udkommer da i Alt 36 Skibe over 70, 80 Læster eller mellem 3,000 og 4,000 Læster af store Skibe. Dette, udregnet efter det kjøbenhavnske Forholdstal mellem Stort og Smaat fra 1843, giver omtrent 6,500 Læster store og smaa Fartøier; efter de seneste kjøbenhavnske Forholdstal giver det henved 6,200 Læster, eller noget mere end Flensborgs eller Svendborgs nuværende Læstetal. Efter Carlson Sveriges historia 2, 68, havde Stokholm 1651 49 Skibe med 6,619 Læster; heri kan Smaaskibe næppe være indbefattede. Næst efter Kjøbenhavn kommer Ribe med Romø eller Fanø (i Texten staaer rigtignok Rønne, men det maa rimeligviis være en Feil) med 11 store Skibe, altsaa lidt under $\frac{1}{3}$ Deel af Kjøbenhavn eller ved 2,000 Læster, derefter Randers, en iøvrigt ikke stor By, med 5 eller knap $\frac{1}{7}$ Deel; for Tiden har Fanø over 3,500 Læster. Hele den danske Handelsflaade talte, med Defensionsskibe og islandske Kompagnis, 60 Fartøier over 70, 80 Læster eller en 5,000 Læster. Beregnet efter nuværende Forholdstal mellem Stort og Smaat, giver dette en samlet Læstedrægtighed for store og smaa Fartøier af henved 14,500, efter Forholdstallet 1843 derimod lidt over 20,000; saa usikkert staae vi. Sveriges Flaade lader til, efter Carlson 2, 68, at have staaet paa samme Punkt. Fra Danmarks Flaade 1657 maa saa Skaane-Blekinges drages, efter sædvanligt Over-

slag med $\frac{2}{3}$, skjøndt Durel kun nævner et eneste større Skib herfra; udkommer en Overslagssum for Landet vestfor Sundet af mellem 12,000 og 16,000 Læster. Foruden egentlige Kjøbmænd træffe vi baade Adelsmænd berettigede til særegen Søfart, endvidere private Folk som Dr. Otto Sperling ifølge hans Selvbiografi, samt Bønderne paa visse Steder, paa Samsø, Læssø, Blekinge (Arent Berntsen 1, 56, 88, 167) og rimeligviis ogsaa paa Bornholm, Amager og Vesterhavsoerne. Danmark mellem Sund og Kongeaa maa dengang anslaaes til ikke nær saa stor Læstedrægtighed som Kjøbenhavn nu, eller til imellem $\frac{1}{4}$ og $\frac{1}{3}$ Deel af Kongerigets nuværende Drægtighed.

I Norge var Alt hvad der hænger sammen med Søen til alle Tider stærkere udviklet end i Danmark. Bergen anslaaes hos Durel til 26 Skibe over 88 Læster, hvortil jeg lægger de norske Defensionsskibe, udkommer 32 med mellem 3 og 4,000 Læster. Dette, beregnet i Forhold til hele Norges Flaade 1817, Stort og Smaat efter Schweigaards Statistik, giver noget over 8,000 Læster i store og smaa Fartøier, efter Tvethe for 1845 en Smule mindre. Herved maa dog bemærkes, at begge Statistikere i Listerne udelade Fartøier under 2 Læster, samt at alle norske Defensionsskibe muligviis ikke hørte til Bergen, hvilket maatte formindske Summen noget. 1699 eiede Bergen efter Schweigaard 8,933 Læster, 1806 efter Samme 8,826 Læster, 1845 efter Tvethe 9,891 $\frac{1}{2}$. Nærmest efter Bergen kommer Frederikstad med 5 store Skibe, altsaa mellem $\frac{1}{7}$ og $\frac{1}{6}$ Deel af Bergen. Norges samlede Flaade efter Durel tæller 59 Skibe over 88 Læster eller en 6,000 Læster. Beregnet efter Schweigaards Forholdstal mellem Stort og Smaat 1817, gjør det omtrent 15,300 Læster smaa og store Fartøier, efter Tvethes for 1845 gjør det omtrent 14,800. Hertil maa imidlertid føies

de af Samtiden ofte omtalte store Nordlandsjagter og andre Fiskerskibe. Anslaaes disse efter de nuværendes Forhold til Handelsflaaden 1845, med Tillæg af $\frac{1}{10}$ for Bahuusleen, udkommer c. $\frac{1}{9}$ Deel af det Hele eller en 1,600, 1,700 Læster; ialt altsaa for det samtlige Norge 1657 henved 17,000 Læster store og smaa Fartøier; fradrages Bahuusleen derimod, kommer naturligviis mindre. 1845 har Norge efter Tvethe 109,363 $\frac{1}{2}$ Læster, 1846 120,291, begge Dele uden Landdistrikterne nordenfjelds med Fiskerskibene, og nu vel 150,000 Læster med Landdistrikterne eller c. 10 Gange saamange som 1657 uden Bahuusleen.

Til Summen for Danmark og Norge skulde billig ogsaa den for den kongelige Deel af Hertugdømmerne lægges; jeg er imidlertid med Hensyn til disse ganske uden alt Materiale. Hvis Forholdet mellem Læstetallet da var det Samme som nu, vilde for Slesvig og Holsten være at ansætte noget over $\frac{2}{3}$ Deel af Danmark mellem Sundet og Kongeaaen, altsaa mellem 9 og 11,000 Læster, men rimeligviis var Hertugdømmernes Skibsdragtighed dengang forholdsviis noget større. Jeg vil da anslaae for den større kongelige Halvpart 6,000 Læster. For den samlede danske Stat 1657 udkommer følgelig henved 40,000 Læster store og smaa Fartøier; Anslaget kan efter Omstændighederne kun være ganske løst. Efter Nathanson Danmarks Statshuusholdning 443, eiede den et Aarhundrede senere 65,000 Læster, hvilket Tal ikke staaer i noget usandsynligt Forhold til det angivne. I sidste Halvdeel af det 17de Aarhundrede havde England kun omtrent 200,000 Tons, efter Macauley.

Mine Kilder til at bestemme Tidens gangbare Priser ere Arent Berntsen og Hans Hansen Skonnings Taxtbog af 1647, hvorefter Morville i Vidsk. Selsk. nye Samling B. 5

har anstillet adskillige Beregninger, desuden en Deel skrevne Optegnelser fra Geheimearkivet. Forrest maa her den Bemærkning finde Plads: at en Rigsdaler er lig Nutidens Specie, altsaa nu to Rigsdaler, samt at man ifølge Sølvets Værdi dengang, $2\frac{1}{2}$ Gang større end nuomstunder (Schweigaards Statistik 50), hvergang det i Datidens Sprog heder 1 Rdlr., maa tænke paa 5 Rdlr. efter vore Penges Værdi. Jeg har rigtignok hørt Møntkyndige yttre en vis Tvivl ved dette Overslag, men udenat kunne faae et andet Forholdstal opgivet, og maa derfor hjælpe mig med Schweigaards. En Afhandling af Zoega i Minerva, Marts 1788, samt Fortegnelsen over General Krebers Møntsamling oplyser om Datidens Mønter. Der regnedes i Rdlr. à 96 Sk., Kurantdaler à 80 Sk., Sletdaler eller Kroner à 64 Sk., Ort à 24 Sk., Mark à 16 Sk. Mønter bleve slaaede af Kongen i Danmark, Norge og Holsten, af Gottorperne og den sønderborgske Hertug, af Hans Fiemming i Helsingør, M. Clausen og Mikkel Vibe i Kjøbenhavn samt et Par Privatmænd i Glückstadt (Krebers Katalog 144). Speciesmønten var god, hvorimod Skillemønten ofte var yderlig slet, ja kunde synke til snart $\frac{1}{2}$ af hvad den skulde være i Værdi; slette vare især de saakaldte ulfeldtske Mønter, slaaede fra 1634 til 1646, en Forordning af Marts 1648 reducerede dem. Der var ikke udmøntet tilstrækkeligt efter Forbruget, hvorfor fremmede Møntsorter temmelig almindelig bleve brugte.

Af Eiendomspriser stiller jeg forrest Beregningen hos Schweigaard (47 flgde) over hele Norges Jordegods efter den nye Matrikel, paabudt 1665. Med Undtagelse af Baahusleen og det egenlige Finmarken udgjør dette 40,534 Skippund Tunge = 81,068 Tønder Hartkorn, dets Værdi uden Bygningerne anslaaes til 26 Millioner Rdlr. i vore

danske Penge nu eller $5\frac{1}{5}$ Million af Datidens Speciesdaler. Efter Schweigaard var det, da han skrev, fem Gange saameget værd, efter Tvethe 1847 sex Gange, nu vel end mere. Hver Tønde Hartkorn i Norge havde altsaa, efter Schweigaards Beregning, Gjennemsnitspriis af lidt over 64 af Datidens Rdlr., hvert Skippund Tunge af 128 Rdlr. Dette overstiger imidlertid langt A. Berntsens Priser fra 1656 (2, 290, 320), hvor der angives fra 50 til 90, 100 Rigsdaler, i Gjennemsnit altsaa 75 Rdlr. for et Skippund. Kapitalværdien af norsk Jordegods, Bahuusleen medregnet, tør jeg derfor ikke opgive høiere end mellem 3 og 4 Millioner i Datidens Penge eller 16, 17 Millioner i vore Rigsdaler.

En Tønde Hartkorn i Danmark anslaaes 1657 officielt til 50 Rdlr. og betaltes, hvad tidligere viist, efter A. Berntsen med fra 40 til 75 Rdlr. Bøndergods, fra 60 til 100 Rdlr. Hovedgaardslaxt. I Gjennemsnit tør man vel sætte 60 Rdlr., som giver en Kapitalværdi for Datidens 570,000 Tønder af omtrent 34 Millioner i Datids Penge, altsaa 170 Millioner i vore Rigsdaler. Efter den officielle Ansættelse i Hertugdømmerne: 1,500, stundum dog kun 1,000 Rdlr. pr. Ploug, maa det samlede slesvigske Jordegods i Gjennemsnit efter Datidens Penge være en 13 Millioner værd, omsat i vore Penge 65 Millioner Rdlr. Det holstenske Jordegods, beregnet paa samme Viis, er lidt over 10 Millioner, i vore Penge over 50 Millioner Rdlr. Jeg bemærker herved dog, at man ved eensidig at fastholde denne Taxation kommer til de skjæveste, de splittergaleste Beregninger: Norge kun $\frac{1}{10}$ Kapitalværdi af Danmark til Kongeaaen, kun $\frac{1}{4}$ af Slesvig! Der har været ganske andre Faktorer, som maae tages med i Betragtning, naar Beregningen skal blive nogenlunde ligelig.

En større Opgivelse af Eiendommens Værdi fra hine

Dage indeholder Kjøbenhavns Grundtaxt 1661; Bygningerne alle, uden Kirker og Slotte, i Tal henimod 3,000, anslaaes til 605,725 $\frac{1}{2}$ Rdlr. eller, omsat i vor Tids Penge, til 3 Millioner. Herved maa dog bemærkes, at i Handel og Vandel gjælde Eiendommene indtil 5 Gange saameget, see min Afhandling om Hans Nanssen i hist. Tidsskr. 3 R. I, 243 flgde. Nogle Aar efter Krigen fik man 100 Rdlr. aarlig Leie af en god Handelskjælder. Angaaende andre større Gjenstande høre vi fra Durel, at et 86 Kanonskib, ligt en svær Fregat nu, kostede 120,000 Rdlr. eller i vore Penge 600,000.

Om Kornpriser bemærkes, at i Budgettet 1656 tog Regjeringen 1 Rdlr. 24 Sk. for Tønden af Skatteyderne, i Arent Berntsens Tid sættes den fra 7 til 12 $\frac{1}{2}$ (2, 344), Korflits Ulfeldt (i Badens Smaa Afhandl. 192) angiver den for 1646 til 9 $\frac{1}{2}$. Efter Landgildetaxten af 1633 (A. Berntsen 2, 645 flgde) og Renteritaxten 1661 hos Thestrup 364 beregnes i Danmark en Td. Hvede til 2 eller 2 $\frac{1}{2}$ Rdlr., en Td. Rug 1 Rdlr. 24 Sk. til 1 $\frac{1}{2}$ Rdlr., en Td. Havre 3 $\frac{1}{2}$; i Norge søndenfelds staaer den derimod noget billigere. Det bemærkes, at Renteritaxten næppe er høi nok efter Tid og Leilighed. 1650 sættes Rugen til 2, 3 Rdlr., Byggen fra 10 $\frac{1}{2}$ til 2 Rdlr. 1 $\frac{1}{2}$, Havren til 5 $\frac{1}{2}$; 1651 kostede Rugen 4 til 5 Rdlr. (A. Berntsen 2, 630). Kjøbenhavns Brødtaxt (A. Berntsen 2, 628) var beregnet paa, at Hveden kunde koste fra 20 til 40 Sk. Skjeppen, Rugen fra 12 til 40 Sk. Den sjællandske Kapitelstaxt i Bangs Saml. af nyttige og opbyggelige Materier, 6te Stykke giver, beregnet for 1648—1657, i Gjennemsnit 2 Rdlr. for 1 Td. Rug, 1 Rdlr. 3 $\frac{1}{2}$ 10 Sk. for Byg, 1 Rdlr. for Havre. Man vil see meget høie Priser, naar Pengene overføres til Nutids Værdier; 9 $\frac{1}{2}$, efter vor Værdi 7 Rdlr. 3 $\frac{1}{2}$, tør maa-

skee være Gjennemsnittspriis for 1 Td. Rug: dog heri var tildeels Landets uopdyrkede Tilstand Skyld, tildeels den Indførselstold, Adelen fik indført. For en god, staldfodret Stud fik man 1646 13 Rdlr. (Korfits Ulfeldt i Badens Smaa Afhandl. 192); i Landgildetaxten 1633 og Renteritaxten 1661 staaer den derimod kun for 4 Tønder Korn eller fra 4 til 8 Rdlr.; 1647 betales den med 10 Rdlr. (Geh. Ark. Adkomst Br. Nr. 596), 1649 med 8 Rdlr. (Justitsmin. Arkiv i Geh. Ark., Leen), 1653 med 6 Rdlr. 4 $\frac{1}{2}$ (Vedel Simonsens Hagenskov 69). En Ko staaer for 5 til 8 Rdlr., nogle Aar senere agtedes 8 Rdlr. meget billig Priis for en Slagteko (Nyerups Fr. 3, 405). En Vallak koster 1647 fra 21 Rdlr. 2 $\frac{1}{2}$ til 6 Rdlr. 4 $\frac{1}{2}$, en Bondehoppe 1650 11 Rdlr. 2 $\frac{1}{2}$. En god Bondehingst anslaaes i Forordning 26de Aug. 1622 og Recessen 1643 til fra 15 til 24 Sletdaler, efter de forskjellige Egenes Priser. Noget før koster en almindelig Hest fra 10 til 40 Rdlr., en udmærket 300 Rdlr. (nyt hist. Tidsskr. 4, 350). 1 Td. Smør staaer i anførte Taxter for 14—15 Rdlr., ellers angives ogsaa 20 Rdlr. (A. Berntsen 2, 345), 1 Td. Sild staaer for 2 $\frac{1}{2}$, 3, 4 til 5 Rdlr., 1 Td. Lyneborger Salt for 2 til 3 Rdlr., 1 Td. Honning eller et Skippund Flesk for 10 til 12 Rdlr., 1 Td. Korn agtes lige med 3 Faar, eller 6 Lam, 12 Gjæs, 24 Høns, 24—32 Snese Æg, eller 12 til 24 $\frac{1}{2}$ tørre Aal. Det bemærkes, at de høiere Priser betegne Renteritaxten 1661, saa Alt følgelig var ifærd med at stige. Af norske Varer betaltes 24 Alens Tømmer med fra 16 til 20 Rdlr. Tylften (A. B. 2, 541), efter angivne Landgildetaxt betaltes 1 Tylft Fyrrebord med fra 1 $\frac{1}{2}$ Rdlr. indtil det Halve, et Skippund Bergfisk med 10 Rdlr., 1 Td. Tjære 2 Rdlr., 1 Lispund Jern med 1 til 2 $\frac{1}{2}$. En Alen smukt Klæde koster 3 Rdlr. 2 $\frac{1}{2}$, 1 Par Handsker 3 Sk. En Dagløn beregnes i Land-

gildetaxten til 2 R , naturligviis høit sat for Afløsningens Skyld; en Karl fik mellem 8 og 10 Rdlr. 4 R i Løn, en Pige eller Røgter 5 Rdlr. 2 R (Geh. Ark. topogr. Saml., Raarupgaards Regnskab 1650—51), foruden vel Leveringer in natura; i Marsken kunde daglig tjenes fra 6 lybsk Sk. med Kost, indtil 3 R paa egen Kost (Gem. Verordn. 421 flgde). Efter et senere omtalt Budget 1656 fik Hofmarskalken 2,100 Rdlr. aarlig, Livlægen 920, Kammerjunkeren 900, Hofmesterinden 400, Kammertjeneren 200, Drabanten $64\frac{2}{3}$, Kammerpigen 50, andre Piger fra 30 til 15 Rdlr. hver. Efter J. Seefeldts Regnskab 1643—47 og Gregers Krabbes 1638—44, begge i Indenrigsmin. Arkiv, fik en Oberst aarlig 2,100 Rdlr., en Auditor fra 360 til 260, en Feltpræst fra 180 til 130, en Sergeant 54, en Korporal 48, en Soldat omtrent det Samme. Efter Gardes Efterretn. om den danske Sømagt 1, 152 flgde, fik en Orlogskapitain aarlig fra 400 til 200 Rdlr., en Lieutenant fra 200 til 40 Rdlr. Befordring kostede i Norge 8 til 12 Sk. Milen (Paus Forordn. for N. 863), i Danmark 1 til 2 R ; et Brev fra Kjøbenhavn til Kristiania eller fra sidste Stad til Trondhjem kostede 10 Sk., fra Kbhvn til Hamborg 12 (Paus a. St. 873, 893). Priserne vil man see ere alle høie, naar de omsættes i Penge efter vore Dages Værdi. I Slesvig og Holsten har de sikkert været endnu høiere; jeg kjender kun det Anførte, at en Ploug eller 12 Tdr. Hartkorn ansloges til officiel Værdi 1,500 Rdlr., langt mere end 12 Tdr. dansk Hartkorn. Altid synes Norge, efter Eiendomspriserne og ogsaa andre Priser i Landgildetaxten, at maatte have været et noget billigere Levested end Danmark.

Finantsvæsen.

At skaffe sig et fuldstændigt Overblik over Finantsvæsenet inden Enevældens Indførelse, er i allerhøieste Grad vanskeligt, hvis det ikke skulde vise sig umuligt, hvad jeg er nærved at troe. Med 1660 blev det strax noget bedre, og allerede fra 1663 har jeg afskrevet et Budget i Lommeformat, beregnet paa at Kongen kunde føre det med sig. Hvilke Masser af særskilte Regnskaber her maae gennemgaaes, faaer man Begreb om fra Riegels Christian 5, 694. Og ere de saa endelig gennemgaaede, da vise en Mængde Huller sig, det ene stemmer ikke med og passer ikke ind i det andet; og der gives intet Sted, hvor Alt samles i visse Hovedsummer: Indtægt og Udgift. De vigtigste Steder, hvor Regnskaber maae opsøges, ere følgende. Først Rentekammeret eller Renteriet under Rigshofmesteren og Rentemestrene, hvor en Deel af Pengene bleve modtagne og de mindre Regnskaber eftersete; Kantselliet maatte imidlertid udstede Kvittantserne. I Renteriet modtoges Indtægter fra Lenene, Sundtolden, Told og Sise, fra Stæderne, Bjergværkerne, og Udgifter klaredes til Hof, Flaade, Diplomati, Gjæld og nogle andre Smaating, som visse Embedsmænds Løn. Dernæst var der, hvad der kaldes »Kongens eget Kammer«. Førstegang jeg har truffet dette Navn, er under Formynderregjeringen (Indenrigsministeriet, Skattevæsen 1589—90). Stedet, hvor denne Skat forvares, kaldes Hvælvingen paa Kjøbenhavns Slot, den gjemtes dog ogsaa paa andre Steder; i Christian den fjerdes Dage omtales det ofte (nyt hist. Tidsskr. 4, 313 flgde), ogsaa under Frederik den tredie i et Maanedsregnskab April 1650 — Mai 1651 fra Indenrigsmin. Arkiv. En Protokol i Geheimearkivet (R. R. Br. Nr. 54) viser os Forstrækninger gjorte i Millionviis fra

dette »Kammer«. Hvorfra dets Indtægter kom, er ikke ganske klart; muligviis hænger det saaledes sammen, at her samledes baade hvad der var tilstaaet Civillisten, Hoffet og Overskudsindtægterne fra Slesvig og Holsten. Noget egenligt Regnskab for dette Kammer findes næppe mere, en Deel af det flød ind under Rentekammerregnskabet. For det Tredie maae Krigskasserne omtales, der atter vare forskjellige, een idetmindste for hver Provinds, de bestyredes af Landkomissærerne, men ogsaa Marsken lader til at have ført Tilsyn med dem. I dem flød Indtægterne fra Officeer- og Soldatergaarde, den saakaldte Komissarie-told, Landkisteskatte og tildeels Unionsskatter samt visse særlige Bevillinger; Udgifterne gik til Hær, Ammunition, Fæstningsværker, og der holdtes en Mængde smaa Regnskaber over dem. Hele Indretningen skriver sig fra Christian den fjerdes senere Tid, da han grandt saae, der maatte gjøres noget overordenligt for Forsvarsvæsenet. Han fik da 1637 Unionshjælpen foreget fra Hertugdømmerne og de saakaldte Unionsskatter bevilget i Danmark og Norge, der fra nu af næsten blive staaende. Riegels Chr. 5, 701 anfører en løierlig Grund til Skattens Navn, den virkelige fremgaaer af Skattebrevene, hvor det heder, at en Deel Penge behøves »til Unionens Efterkommelse, Grændsernes Forsikkring og Rigets Krigsfolks Underholdning«. Saaledes i det første Skattebrev 5 Novbr. 1637, Sjæll. Tegnelser Nr. 26, og i de følgende. Ved Bevillingen til Krigsvæsenet spillede Frivilligheden sin største Rolle; til »Landkisten«, en Art Reservefond, hvoraf der fandtes een i hver Provinds i Danmark og i Norge, havde derfor Landkomissærerne og de tre Stænder Nøglen, og den maatte kun aabnes i i Nærværelse af deres Deputerede (K. Br. 19de Juli 1649 i Fynske Tegnelser Nr. 7). Landkisten i Danmark synes

oprettet 1638 (min Afhandl. nyt hist. Tidsskr. I, 458), i Norge næste Aar (Budstikken 1823, 734); snart 8 Sk., snart 1 $\frac{1}{2}$, 1 Rigsort af Tønde Hartkorn, 2 pCt. af Penge, snart mindre Bidrag indflød i denne (a. St. og forskellige Regnskaber). Som fjerde Finantskasse maa endelig den nævnes, hvori Indtægter og Bevillinger fra Hertugdømmerne flød, og hvorfra Udgifterne til deres Tarv afholdtes. Ogsaa her vare en Mængde Smaakasser, navnlig en, væsenlig til Defensionen bestemt Landkiste, der omtales alt 1634, og hvortil baade Stændernes Udvalgte og Fyrsterne havde Nøglen (Ipsen die alten Landtage 191, Hegewisch Christianis Gesch. fortgesetzt 4, 73). Men om de nærmere Finantsforhold hernede vide vi, som sædvanlig, Intet; en Masse Detailregnskaber, navnlig over enkelte Gaarde, ligger nu i Geheimearkivet, Intet, hvorefter vi kunne faae Begreb om det Hele.

Den letteste Maade fra en vis Side at faae Indblik i Finantsers Tilstand, er, ved at angive Statsgjælden, især den nystiftede: men strax her maae vi kæmpe med den kaotiske Uorden. En Fordring, stor 3,393,341 Rdlr. 25 $\frac{1}{2}$ Sk., fremlægger Christian den fjerde 1645 for Forstrækninger til Rentekammeret, gjorde i Løbet af 25 Aar. Den deler sig i to Parter: 1) Forstrækning »af Kongens eget Kammer« med 2,561,385 Rdlr. 1 Sk., eller efter en anden Opregning 2,561,984 $\frac{1}{2}$ Rdlr. 4 Sk. samt nogle Klenodier, 2) Forstrækning fra Sundtolden, 831,956 Rdlr. 24 $\frac{1}{2}$ Sk. Intet Ord yttres imod Rigtigheden af dette Krav, Rigsraadet beder kun den gamle Konge ikke presse for haardt paa. Og da han nu 3 Aar efter dør, høre vi aldeles Intet mere om de 3 $\frac{1}{2}$ Millioner, hverken fra Rigsraad eller den nye Konge eller Arvingerne. Mon Kong Christian har faaet dem konverteret til den indenlandske Gjæld, han efter-

lader, der omtrent udgjør samme Sum; men han for disse Fordringer har faaet Godser kjøbt til flere af sine Børn, skaffet Valdemar Christian sin Pension? Vi vide det ikke. Men, det er sandt, der findes jo heller intet Spor af Skifte i hans Bo.

Efter et Brev af Rigsraadet 2den Aug. 1650 (Geh. Ark. Justitsmin. Arkiv, Finantsvæsen) havde sidste Krig efterladt en indenlandsk Gjæld paa ~~en~~ Million, flere andre Udgiftsposter havde stærkt forøget den, men Frederik den 3die kunde i Aaringer forgjæves kræve Oplysning om dens Størrelse. Der maatte dog en Ende paa Sagen, ikke engang Renter bleve længer betalte (Waitz Schl. Holst. Gesch. 2, 660); efter et Budget 1652 i Indenrigsmin. Arkiv havde Tjenerskabet paa Frederiksborg i flere Aar hverken faaet Løn eller Kostpenge. Endelig fremkom de Brudstykker i Kristen Skeels Dagbog (Danske Magazin 3die Række, 4de Bind, 27, 15, 29, 131, 228—29), hvorefter vi dog kan danne os Forestilling om Gjælden. 1650 bortskyldtes følgende Summer, forsaavidt vi kan hitte Rede i dem; Skillingerne ere udeladte.

Danske Forstrækninger, Seddel- og Obligationsgjæld fra Christian den fjerde, Restanser fra Frederik den tredje
3,237,326½ Rdlr.

Norsk Gjæld til Hannibal Sehested og fremmede og indenlandske Kjøbmænd . .	307,724	—
Gjæld til A. Balzer Bernth (Afregning i Justitsm. Arkiv, Finantsvæsen)	24,585	—
Do. do. (smstd)	247	—
Do. do. i Forening med L. Marselius (smstd)	29,386	—
Do. til Gabriel og Selius Marselius (smstd)	8,639	—
Do. til Henrik Møller (smstd)	60,169½	—
Do. til Rasmus Jensen (smstd)	29,965	—
Do. til Jakob Madsen (smstd)	44,881	—
Polsk Gjæld	50,000	—
Engelsk Gjæld	15,000	—
Summa . . .	3,807,923	Rdlr.

Ved flere af Posterne har jeg nogen Tvivl, paa Grund af den uordenlige Anførelse, saasom ved den norske Gjæld, hvoraf muligviis Noget kan være afbetalt, videre ved S. og L. Marselius; stort vil der ialtfald ikke være feilet. Efter Forhandling med Rigsraad og den københavnske Rigsdag 1650 (see derom min Afhandl. i nyt hist. Tidsskr. 5) afbetaltes henimod en Million paa Gjælden med udlagt Kron-gods. En Afskrift af denne Opgjørelse har Prof. T. Becker taget fra Justitsministeriet. Den udviser som pantsat til Kreditorerne 18,434 Tønder Hartkorn, meest i Danmark, dog ogsaa i Norge. Den nøiagtig afbetalte Sum er 921,711 Rdlr. 65 $\frac{1}{6}$ Sk., hvoraf de 355,133 Rdlr. 1 $\frac{2}{3}$ Sk. til Adelsmænd, 566,578 Rdlr. 63 $\frac{1}{2}$ Sk. til Borgerlige. Paa denne Maade var Gjælden nedsat til knap 3 Millioner. Hermed stemme Angivelserne i Dansk Mag. 3 R. 4, 228—229 for Aaret 1652, saavidt vi da kan faae Noget ud af den uordenlige Fremstilling. At Gjælden imidlertid vedblev at stige siden, kan vi see af de idelige Klager over Hoffets Ødselhed og af Budgetterne; Kristen Skeel udtaler selv Ordet: Statsbankerot (D. Mag. 3 R. 4, 269). Om Gjælden i Hertugdømmerne have vi intet Begreb, rimeligviis har heller ikke den været ringe, end ikke Renten kunde jo betales. Gjælden steg, og Statsudgifterne slugte bestandig mere og mere.

Næsteftter til Besparelser, tyede man til nye Skatte-paalæg. Naar ikke overordenlige Tilfælde indtraf, havde de danske Lande tidligere ikke svaret betydelige Extra-skatter, men fra Kalmarkrigen og især efter Lybekker-freden bleve de hvert eneste Aar besværede dermed. Prof. T. Becker har efter Arkivetterretninger i Tegnelserne ud-arbejdet en fuldstændig Liste over dem, hvoraf jeg vil gjøre et Uddrag for Frederik den tredies Regjering.

1648. 5te Januar. Skat paa Odelsmænd, Leilændinger

(4 Rdlr. = 6 Daler af Heelgaard og Odelsmænd desuden en Part af Indtægten), Stæder og Geistlige i Norge. 26de Juli. Dobbelt Skat paa danske Bønder (4 Rdlr. pr. Heelgaard for Jordegne), Geistlige og Stæder; desuden en Kornskat (6 hele Gaarde 1 Rdlr.), vel til Landkisten.

1649. 2den Januar. 4 Rdlr. pr. Heelgaard i Norge, ogsaa Skat paa norske Stæder og Geistlighed. 1ste September. Enkelt Skat i Danmark (2 Rdlr. pr. jordegne Heelgaard), ogsaa Penge for Kornskat (1 Rigsort af Gaard) samt Skat paa Stæder og Geistlighed i Danmark.

1650. 8de Januar. Skat paa Norges Bønder (5 Rdlr. pr. Heelgaard), Stæder og Geistlighed. 15de Oktober. Enkelt Skat i Danmark som forrige Aar.

1651. 19de Marts. Skat paa Norges Bønder (4 Rdlr. pr. Heelgaard), Stæder og Geistlighed. 5te August. Enkelt Skat paa Danmarks Bønder (undtagen Adelens Ugedagstjenere, der vel altid undtages), samt en Rigsort af hver Heelgaard til Landkisten; ogsaa de danske Stæder og Geistlige synes efter et bevaret Overslag beskattede.

1652. 14de Februar. Skat i Norge som forrige Aar. 30te September. Enkelt Skat i Danmark paa Bønder, undtagen Adelens Ugedagstjenere; desuden Kornskat, Skat paa Stæder og Geistlighed i Danmark.

1653. 8de April. Skat i Norge som forrige Aar. 12te August. Dobbelt Skat paa Danmarks Bønder (4 Rdlr, 1 Td. Rug, 1 Td. Byg og 1 L^æ Flesk pr. Heelgaard), Stæder og Geistlighed.

1654. 4de Februar. Skat i Norge som forrige Aar. 14de Juli. Halvanden Skat (3 Rdlr, $\frac{1}{2}$ Td. Rug, $\frac{1}{2}$ Td. Byg) paa Bønder i Danmark, Skat paa Stæder og Geistlighed.

1655. 10de August. Halvanden Skat i Danmark som

forrige Aar. 20de December. Skat paa Norges Bønder (5 Rdlr.), Stæder og Geistlighed.

1656. 1ste September. Skat i Danmark som forrige Aar.

Spørge vi om, hvad en saadan Skat vel kunde indbringe, henter jeg atter Oplysning i Professor Beckers Afskrifter fra Justitsministeriets Arkiv. 4 Rdls. Skatten af Norge 1649 indbragte fra Bønder, Stæder og Geistlighed 106,943 Rdlr. 9½ Sk. (G. A., Justitsmin. Skab 14, Pakke 164. B. Norge). Overslaget over rimeligviis samme Skat i Dansk Mag. 3 R. 4, 16 giver derimod kun noget over 92,000 Rdlr. Den enkelte Skat (2 Rdlr.) for Danmark 1651 udbragte fra Bønder, Stæder og Geistlighed (Adelens Ugedagstjenere undtaget og Bornholm) 63,832 Rdlr. 1 Ort 13½ Sk. En dobbelt Skat (4 Rdlr.) af Danmark indbringer 116,925 Rdlr. 2½ Ort. Budgettet 1662 i Budstikken 1823 angiver i sin Indledning c. 112,000 Rdlr. som indbragt af en dobbelt Skat fra Danmark, ventelig inden 1660. En Kornskat 1651 (1 Ort pr. Heelgaard i Landekisten i Danmark) indbringer 8,867 Rdlr. 47 Sk.

Spørge vi om de Forhandlinger med Vedkommende, der gik forud for saadanne Skattepaalæg, saa vide vi, at Haandfæstningen Intet videre derom bestemmer, kun skal Rigsraadet samtykke. Imidlertid har jeg i et Par Afhandlinger beviist, at de 3 Stænder alligevel ofte hørtes, Skattebrevene til dem bruge et andet Udtryk end til Bønderne, nemlig »besøge om en mulig Hjælp«, og tyde allerede herved paa Forhandlinger, der idetmindste for Adel, Kapitler og Geistlighed vare en ligefrem Følge af Skattefriheden i Privilegierne. Rimeligviis ere de aarlige Provindsmøder af Adel og Borgere benyttede til saadanne Forhandlinger, hvorfor vi i Regelen kun af og til høre lidt om dem. Med Bestemthed kan vi berette Følgende, hvorved jeg vil ind-

skrænke mig til Frederik den tredies Tid. Den sjællandske Adel gjør Forslag og Bevillinger under 16de Oktbr. 1649 (R. R. Br. Nr. 57). Før 1652 bevilger den jyske Adel Kontribution til Fredericias Befæstning (Thestrups Krigsarmatur 311); 1652 bevilger Adelen i Odense og Kjøbenhavn en Udskrivning, 4 Knegte af 300 Tdr. Hartkorn, og for sit Vedkommende Sogne- og Præsterytttere, Alt paa 3 Aar, samt paa 1 Aar Korn til Magasinerne (Geh. Ark. R. R. Br. Nr. 60, Adels Br. 10de April 1652 og do. Odense udat. 1652; smlg. Thestrup a. St. 310, fynske Aktst. 2, 136 flgde). 1653 bevilger Adelen efter et Kongebrev, dateret Kjøbenhavn, betydelige Gaver i Korn og Penge og lover at stille Soldater (D. Mag. 3 R. 2, 118 flgde, Vedel Simonsens J. Brahe 113, sammenlign Riegels Chr. 5, 711); 1654 udtaler Adelen i Odense sig imod Hverving (Holberg, [Rahbeks Udg.] 19, 247 flgde, sammenlign fynske Aktstk. 2, 144 flgde). 1653 føres Forhandlinger med Stæderne om en Søudrustning, de undskyldte sig tildeels (Holberg a. St. 217, Thestrup a. St. 309); 1654 føres ligeledes Forhandlinger med Borgere om Søudrustning (Vedel Simonsens Jørgen Brahe 117); 1655 føres Forhandlinger om Laan eller Bevilling med Geistlige og Borgere i Tønsbergs Leen (Langebeks Dipl. Br. 23de Okt.); 1651 føres Forhandlinger med Universitetet om Accise (Nyerup hist. stat. Skildring 3, 2, 154 flgde); 1657 laane Borgere og Geistlige Kongen Penge (Protokol i Geh. Arkiv); 1649 føres Forhandlinger om Hjælp med samtlige Stænder (D. Mag. 3 R. 4, 19 og R. R. Br. Nr. 57 i Geh. Ark.). 1655 anmoder Kongen alle Stænder, Bønderne med, om Laan (Lang. Dipl. K. Br. 3 Sept. 1655, Paus gl. n. Forordn. 900); s. A. føres paa Landdagen (maaskee kun et Rigsraadmøde) i Ribe og andensteds Forhandlinger med alle 3 Stænder om Krigs-

hjælp (Beckers Saml. I, 79, 90, Vedel Simonsens Jørgen Brahe 126, fynske Aktst. 2, 145 flgde).

At der ogsaa sændenfor Kongeaa idelig har været Tale om og Klage over nye Skatter, navnlig til Militzen, see vi baade af Hegewisch Christianis Gesch. der Herzogth. B. 4 og Ipsen die alten Landtage in Schleswig-Holstein. Jeg vil her indskrænke mig til Frederik den tredies Dage. Først gjaldt det alene at holde 4 til 6 Kompagnier hvervede, hvert 250 Mand stort, Stæderne vare gjerne villige, men Adelen pruttede; Fyrsterne holdt iøvrigt andre Hvervede, som de selv betalte. Paa hyppige Landdage, under mangehaande Rivninger med Fyrsterne gjordes den ene Bevilling efter den anden af Plougtaxt og Formue, snart 1, snart 2, snart 4 Rdlr. pr. Ploug. Bevillingerne til Defensionsstyret beregner Ipsen 260; alene fra 1646 til 1651 — 6 Aar — beleb de 395,578 Rdlr. 24 Sk. i Plougskat og 9,493 Rdlr. 32 Sk. af Formue.

At meddele Uddrag af den Mængde Detailregnskaber, baade Maanedes- og Aars-, jeg er i Besiddelse af, vilde ikke hjælpe til mit Øiemed, men snarere forvirre. Men Finantsoverslagene, Budgetterne da?

Jeg har saadanne for 1642, 1652, 1653 (?), 1656, 1662, 1663 (?). Nr. 1 og 5 af disse ere trykte i Budstikken for 1823, Nr. 3 findes i Durels Relation, de 3 andre har jeg Afskrifter af fra Arkiverne; Budgetterne 1652, 1656 findes i Indenrigsministeriets Arkiv, Rigens Indtægt og Udgift. At aftrykke og sammenstille dem uden videre, gaaer imidlertid ikke an, og jeg skal angive, hvorfor. For det Første indeholde de ikke Krigsbudgettet, med Undtagelse af de to sidste efter 1660, der naturlig kun leilighedsviis tages med til Oplysning; et Krigsbudget maa derfor pilles andenstedsfra sammen. For det Andet er der mange Huller

baade paa Indtægts- og Udgiftssiden; skjøndt en heel Deel Poster vare fælleds for alle Aar, findes de dog optagne i det ene Budget og udeladte i det andet, hvorfor Resultatet man kommer til for hvert enkelt Aar, staaer i et falsk Forhold til næstes Resultat og følgelig kun vildleder. Det er navnlig de mange Indtægter, som ved en vis Post i Forveien ere assignerede bort og bringe stor Forvirring i Resultaterne. Paa Grund heraf nødes jeg til at tage Hovedposterne enkeltviis for mig og undersøge disses gjensidige Forhold, førend jeg uddrager et Resultat. Beregningerne ere yderst indviklede, og jeg maa derfor her, saavel som ved de foregaaende Beregninger, bede om Overbærenhed, hvis jeg skulde have faret vild i nogen vigtigere Post. Foreløbig bemærkes, hvad senere vil fremgaae af Undersøgelsen, at Indtægts-siden er stærkt synkende, Udgiftssiden tildeels stigende og Underballancen følgelig ogsaa. Jeg gjør en Begyndelse med Kongerigernes Finantser.

Hvad Indtægterne angaaer, saa skrive de sig først fra Krongodserne, og da disse beløb imellem $\frac{1}{3}$ og $\frac{1}{2}$ af Landets Grundeiendomme i Danmark, over $\frac{1}{4}$ i Norge, maatte Kronen have været meget rig, hvis ikke vel omtrent $\frac{5}{6}$ Deel eller mere af Indtægten (Riegels Chr. 5, 103) — thi de skaanske Leen holdes her udenfor Beregningen — var tilfalden Adelen, der godt havde sikket sig Eneret til Beleining. Christian den fjerdes Forsøg paa at gjøre Lenene til Forpagtninger, veed vi mislykkedes, og det var kun Fadebuurslenene, der efter gammel Hævd kan betragtes som saadanne. Naar vi tør see bort fra de forskjellige Beregningsmaader i denne Post, fra det Meget, der var assigneret bort, fra at visse andre Indtægter (f. Ex. den uvisse Rente, Tienderne, Vrag, Oldengjæld, Lenenes Baadsmanshold, og i Norge Leding, Tiende, Vitsøre) under-

tiden regnes til, undertiden regnes fra, udenat det er muligt at have ganske sikkert Indseende hermed, da fremkomme følgende Summer, med Udeladelse af Alt under 500 og det over 500 gjort til 1000. Forat faae dem ud, har jeg adderet alle dijhørende, tidt spredte Smaasummer.

	1642.	1652.	1653(?).	1656.
	Rdlr.	Rdlr.	Rdlr.	Rdlr.
Danske Leen . . c.	161,000.	118,000.	100,000.	127,000.
Norske Leen . . c.	38,000.	29,000.	„	28,000.

Assignationerne har jeg, hvor det var muligt, ikke fra-draget Indtægtssummen. Durels Angivelser for 1653 (?) ere upaalidelige og gjerne for smaa. Iøvrigt bemærkes en stærk Aftagen i Indtægter, der hænger sammen med Af-staaelsen af hele Provindser, Halland, Gotland, Herdalen, Jemtland, samt Udlæget af Krongods 1651 til en aarlig Rente af 60,000 Rdlr. 1646 indtraadte ellers en Forhøielse af Leens-afgifterne (K. Anchers jur. Skr. 3, 396). Riegels Chr. 5te, 712 omtaler en stærk Synken af de sjællandske Leen; alle hans Opgivelser for 1655 ere vistnok splittergale, ifølge den Liste for 1656, jeg har i Budgettet, men at Indtægterne sank, er alligevel sikkert nok. Naar de spredte Summer regnes sammen, anslaaer Budgettet 1642 omtalte Leen til over 50,000, det af 1656 til 43,000; dog der udlægges ogsaa i Mellemtiden sjællandsk Gods til aarlig Rente af 7,000 Rdlr.

En anden Hovedindtægt var Sundtolden. Jeg har en Liste over den fra 1ste Mai 1589 til 1ste Mai 1590 fra Geheimearkivet (N. H. t. V. Toldsager fra Indenrigsmin.). 5,529 Skibe passerede; Told, heri ogsaa Iishavstold, og Lastpenge 123,015 Rdlr. Sammestedsfra har jeg en anden Liste for følgende Aar fra Mai til Mai, som dog udelader Iishavstold og Brødepenge. Passerede Skibe 4,610; Told og Lastpenge 111,333 Rdlr. 1602 beregnes den i Middel-

tal af 3 Aar til 141,863 Rdlr.; 1607, 1608, 1618—1621 beløber den fra 114,000 til c. 160,000 Rdlr. aarlig (nyt hist. Tidsskr. 4, 309 flgde); 1630 er den c. 105,000 Rdlr. (Budstikken 1824 Nr. 59), 1639 udgjorde den en 300,000 Rdlr. (nyt hist. Tidsskr. 4, 312). Fra omtalte skriftlige Kilder hentes følgende Opgivelser:

Jan. 1642 — Jan. 1643.	Jan. 1655 — Jan. 1656.
Sundtold . . . 408,037 Rdlr.	102,212½ Rdlr.
Jan. 1656 — Jan. 1657.	
171,393 Rdlr.	

Man vil heraf vel bemærke Toldens stærke Tilbagegang, den var nu den samme som inden Christian den fjerdes Forhøielse; Durels Relation hos Suhm skatter den dog meget for lavt.

Tredie Hovedindtægt bestod i Told og Sise og giver følgende Summer, med Udeladelse af under 500 Rdlr. og Beregning af over 500 til 1000.

	1642.	1652.	1653(?).	1656.
	Rdlr.	Rdlr.	Rdlr.	Rdlr.
Dansk Told og Sise .	91,000.	103,000.	50,000.	133,000.
Norsk Told og Sise .	98,000.	117,000.	»	125,000.

Durel anslaaer atter for lavt. Gjennemsnitsberegninger efter flere Aars Indtægter ere ellers anvendte ved Angivelserne; i den danske Told har jeg, som tidligere bemærket, medregnet, hvad der staaer af Kjøbenhavns Told under en anden Konto, men udeladt de 1,000 Rdlr. skaansk Komissarietold 1642, som i min ovenfor anførte Angivelse fra 1642 taltes med; her maae de derimod regnes med under Krigsbudgettet. Toldindtægterne ere forhøiede og befinde sig derfor i Stigende.

Byskatterne bestode af Borgeleispenge, Baadsmands-

skatter og den gamle Byskat; her anføres de til en Oversigt under Eet.

	1642.	1652.	1656.
Dansk Byskat .	17,000 Rdlr.	18,000 Rdlr.	18,000 Rdlr.

Denne Post er omtrent staaende, nogen tilsvarende for Norge findes ikke; forat udfinde samlet Byskat for 1642, har jeg til de i Budgettet nævnte Summer lagt Baadsmandsskatten fra Budgettet 1656.

Ved Beregningen af Lenenes Baadsmandsskatter synes der at være indløbet nogen Feil, de angives saaledes:

	1642.	1652.	1656.
for Danmark og Norge.	for Danmark.	for Danmark.	
Leens Baads-			
mandsskat .	20,000 Rdlr.	6,000 Rdlr.	4,000 Rdlr.

Ved Angivelsen 1642 har jeg først fradraget de danske Stæders Baadsmandsskat, som kjendes fra 1652 og 1656 og ovenfor er lagt til dansk Byskat. Skulde den store Forskjel mellem første og følgende Angivelser alene hidrøre fra at Norge hist er taget med?

Med en Deel Indtægter er jeg i stor Forlegenhed, da de forefindes i det første Budget, men ikke i de følgende, og dog ikke kunne antages for bortfaldne. Saadanne ere: den betydelige Sum for uvisse Indtægter i begge Riger 65,236½ Rdlr., Indtægterne af Sølv- og Kobberværker, over 23,000 Rdlr., den norske Deel af Baadsmandsskatten; desuden mindre Summer. For Postvæsensindtægter findes ingen Konto, men vel for dets Udgifter, der afkortes i Krigskassen (Justitsmin. Krigen 1643—45), i Baadsmandsskatsindtægten. Iøvrigt synes ogsaa Kommunen for sit Vedkommende at have afholdt Postudgifter (Hübertz Aarhus fl. St., Adlers Ribe 3, 7).

Tilbagestaae: Extraskatterne, Unionsskatter paa Bønder, Borgere og Geistlige, Skatterne til Landkisten, den saakaldte Komissariatold, Indtægten af Underofficers og Officcersgaarde samt andre Bevillinger af Adel, Geistlighed og Borgere, som Alt væsenlig gik til Krigsvæsenet. Disses Størrelse er meget vanskelig at fastsætte. Den sjællandske Komissariatold indbragte efter et Regnskab i Indenrigsmin. Arkiv 1649—51 eet Aar 2,800 Rdlr. og det næste c. 5,500 Rdlr. Den omtalte Magasinbevilling af Adelen 1652 (3 Tdr. pr. 100 Tdr. Hartkorn) maa have beløbet til c. 7,500 Tdr. ($\frac{1}{3}$ Rug, $\frac{1}{3}$ Malt, $\frac{1}{3}$ Havre), i Overslag vel allermindst ligesaa mange Rdlr. eller mere, da den var forbunden med Formueskat. Dertil kom lidt til de nye Soldater, Udrustning og Marschpenge til c. 2,000 Præste- og Sognerytttere, som desuden hver fik 10 Sletdaler af Sognet (Thestrup, Krigsarmatur 316). Extraskatterne gik op og ned, som den tidligere Liste over Frederik den tredies Aarsskatter viser det. Saameget er imidlertid vist, at Durels Angivelse af 100,000 Rdlr. aarlig i Gjennemsnit er meget for lav. Beregnes efter den forhen opgivne Liste Skatten 1649, 1651, 1652 for hele Danmark og Norge, da udkommer omtrent 180,000 Rdlr.; 1650 noget mere. Beregnes den for 1648, udkommer omtrent 230,000 for Danmark og Norge; for 1653 maa Beløbet blive endnu en Deel større, men synker for 1655 og atter mere for 1654. 1640 anslaaer Marsken Skatten for begge Riger til c. 313,000, Tredieparten deraf for Norge; men da var ogsaa Dobbeltskat paabudt over begge Riger og i Danmark desuden Kornskat (D. Mag. 3 R. 4, 4). Endelig haves i Geheimearkivet, i Danske Kongers Historie et Brev af Marsken, 22de Novbr. 1647, som beretter Følgende. 1642 indkom af Unionsskatter og Komissariatold 231,339 Rdlr., 1647 næppe det Halve; han undtager

dog herfra Kjøbstæderne, og af en Skatteberegning fra 1651 veed vi, at blot de danske Stæder svarede omtrent 11,000 Rdlr.; gjør ialt over 240,000 Rdlr. Tvivlsomt er og fremgaaer ikke klart af Brevet, om Beregningen gjælder Danmark alene. Mindre paa denne Konto end 200,000 aarlig i Gjennemsnit for Danmark og Norge tør vi dog vist ikke sætte for vore vigtige Budgetaar. Bemærkes maa, at Indtægterne til Sognerytterne med Rostjenesten tilsidst vil lægges til Summen ved Opsummeringen, men at de her udelades, da de have en mere privat Karakter.

Lad os nu samle alt det Gjennemgaaede, forat faae et nogenledes rimeligt Overslag over Statsindtægten 1642, 1652 og 1656. Jeg vil herved for de sidste Aar anslaae omtrent som for 1642: nemlig uvis Rente, Bjergværksskatter og Lenenes danske (?) og norske Baadsmandsskatter (som det dog er saare sandsynligt, mangle i Budgetterne) til 100,000 Rdlr., hvilket vel er noget høit. Sundtolden for 1655 ansættes for 1652. For 1642 sættes Militens Indtægt med 300,000, der ifølge ovenstaaende Efterretninger rimeligviis er indkommet; 1652 og 1656 sættes den derimod med Gjennemsnitssummen, de 200,000. Overslagene vil jeg sammenstille med en af mig afskreven Repartitions-Kopi, undertegnet af Kongen 28de April 1663 i Danske Saml. 117 b) i Geheimearkivet. Den giver en meget betydelig større Indtægtssum end det i Budstikken trykte Budget for 1662; imidlertid finder jeg dette høist rimeligt, da Indtægter og Udgifter begge stige stærkt efter Enevælden.

Statsindtægter for Kongerigerne Danmark og Norge.

1642.	1652.	1656.	1663.
1,233,000 Rdlr.	793,000 Rdlr.	906,000 Rdlr.	1,220,000 Rdlr.

(NB, uden Sundtold.)

Vi lægge til Summen for 1656, den, vi have Brug for, 200,000 Rdlr., som siden skal vises at komme ind til Rostjeneste og Sognerytttere. Vi gjøre disse Specier til vor Tids Rigsdalere og multiplicere dem med $2\frac{1}{2}$, fordi Sølvets da var saameget høiere i Værdi; Operationen er iøvrigt maaskee ikke ganske paalidelig. Da vi kun have Brug for Aar 1656, vil vi ikke røre ved 1652. Saaledes faae vi for 1656 en dansk-norsk Statsindtægt af $5\frac{1}{2}$ Million Rdlr. i vore Penge, c. $\frac{1}{4}$ mindre end den var for Christian den fjerdes senere Regjeringstid. Kongeriget Danmarks Indtægter tør maaskee anslaaes til henved 4 Millioner heraf; i Grunden vare de langt større, thi en stor Deel af dem gik dengang fra, førend Noget kom ind i Statskassen, medens den nu først kommer ind og gaaer siden til Udgift. Fradragne fra Indtægtssummen ere nemlig: alle de store Naturalleveringer til Hoffet, Leensmænds, en Mængde administrative Embedsmænds, til Ridefogeders, Herredsfogeders, Thingskriveres, Toldvæsenets og Postvæsenets Lønninger; at gaae en anden Vei, var mig umuligt, ifølge Materialets Beskaffenhed. Udgiften ved Toldoppebørserne krævede efter Budgettet 1656 10 pCt. af Bruttoindtægten. Regnede vi blot Lenenes fulde Indtægt med, hvis største Deel gik til Leensmandens Løn, kan Statsindtægten gjerne have beløbet $\frac{1}{2}$ Gang mere end oppivet. Men Forskjellen mellem da og nu, hvor Indtægten er 15, 16 Millioner, bliver alligevel stor nok. Og hvor uendelig lettere bærer nu ikke hver Mand i Landet sin Gjennemsnitsdeel, lidt over 10 Rdlr., end dengang sine lidt over 4 Rdlr., muligviis 6 Rdlr! Da denne Beregning er grundet paa Budgetterne, kunde Restanserne ikke tages med. De maae dog have formindsket Summen betydelig. 1649 angives de til 30,000 Rdlr. (Dansk Mag. 3 R. 4, 12), i de danske

Saml. i Geheimearkivet for disse Aar klages idelig over deres Hyppighed og Størrelse, og lignende Forhold fandt Sted i Hertugdømmerne (Ipsen die alten Landtage in Schl.-Holst. 269 flgde).

Forat have de samlede Statsindtægter, skulle vi tillige opgive dem for Kongens Deel af Hertugdømmerne, hvor vi dog, som sædvanlig, staae noget forladte. Ogsaa her fulgtes den Skik, at c. en tredie Deel som Embedsmænds Lønninger afholdtes, inden Summen kom ind i Kassen; en Amtmand kunde oppebære til 1,500 Thaler (Rdlr.?) (Waitz. Schl.-Holst. Gesch. 2, 662). 1641, beretter Waitz a. St. 660, havde Hertugen 168,000 Rdlr. (?) af sine Amter, foruden Toldindtægter og Leveringer in natura, mindre kan Kongen ikke have havt, gjør c. 340,000; jeg er dog her noget i Tvivl om den Møntfod, hvorefter Beregningen er gjort. Hvad Leveringerne kan have beløbet, vides ikke for vist. Af Toldstridighederne (Ipsen 267), hvor Stænderne byde indtil 11 Rdlr. pr. Ploug for Toldfrihed, medens Fyrsterne fordre 14 Rdlr. pr. Ploug og 1,500 Rdlrs Formue, tør vi slutte til mindst 14,000 Rdlrs. aarlig Gjennemsnits-told; at dog dette Anslag maa gjøres dobbelt saa stort, synes at fremgaae af Ipsen 661—62, hvor alene Hertugens Indtægt af Tolden anslaaes til de 14,000. Efter Ipsens ovenanførte Beregninger og andre Efterretninger tør vi anslaae Stændernes Bevillinger i Gjennemsnit til henved 100,000 Rdlr. aarlig. Saaledes udkommer i et rigtignok meget løst Overslag for Hertugdømmerne en Indtægt af over 450,000 Rdlr. (?), eller efter Nutidens Pengeværdi 2,250,000 Rdlr. Sammenlignes Summen med den fra Kongeriget mellem Sundet og Kongeaaen, vil man omtrent gjenfinde de siden saa bekjendte $\frac{2}{5}$ og $\frac{3}{5}$. Af denne Sum faldt omtrent det Halve i Kongens Lod, hvoraf

en Deel maa antages at være tilflydt hans »eget Kammer« og have forøget Civillisten. Imidlertid var han dog ogsaa her saaledes paa Knæerne, at han efter 1656 end ikke kunde svare Renten af sin Gjæld (Waitz 2, 660).

Vende vi os til Udgiftssiden i Danmark og Norge, maa Bemærkningen gjentages, at Meget af hvad nu gaaer til Administrationsudgift, dengang forlods var fradraget Indtægten. En Hovedpost var Hoffet eller Civillisten; hvortil gjerne nogle større Embedsmænds, f. Ex. Righshofmesterens, Kantselliherrernes Genanter regnes, der iøvrigt kun vare smaa, da Lenene var den egenlige Løn. Naar alle de, under en Mængde Kontoer optegnede Udgifter sammenlaaes, udkomme følgende Summer.

1642.	1652.	1653 (?).	1654.	1656.
Rdlr.	Rdlr.	Rdlr.	Rdlr.	Rdlr.
Hof . . . c. 260,000.	c. 290,000.	330,000.	300,000.	234,000.

Angivelsen af 1654 er et Overslag i D. Mag. 3 R. 4, 269, Durel synes her at anslaae for høit. Iøvrigt er Beregningen saa forviklet, Regnskaberne saa uordenlig førte, at jeg ikke ganske tør indestaae for Rigtigheden. For 1652 har jeg forhøiet Summen med hvad der i Budgettet siges afkortet paa Indtægtssiden til Betaling af resterende Tjenerløn, samt med 30,000 for de ubetalte Haandværksfolk, en Sum, der svarer til hvad denne Konto beløber i andre Budgetter. Kræmmere og Kjøbmænd angives heller ikke at være betalte, men jeg veed Intet at ansætte dem for. Om muligviis Kronborg Garnison her skulde være opført som betalt, maa jeg lade staae hen. Dronningens personlige Deputat var 4,000 Rdlr. foruden hvad Hofdamer og den øvrige Betjening kostede. Der tales i Budgettet 1656 om Formering af Kongens Livstald og Kudskestald

med over 100 Heste; saa ødselt gik det endnu til. Det maa derhos bemærkes, at Civillisten desuden brugte de store Naturalleveringer og rigelige Indtægter fra Hertugdømmerne, som samtlig maae antages medgaaede. Repartitionen af 28de April 1663 viser en Hofudgift paa 390,000 Rdlr. Datids Penge. Hvor langt billigere er dog ikke Hofholdningen i vore Dage!

Flaaden med Tøi- og Provianthuus er næste store Udgiftspost.

	1642.	1652.	1656.
Flaaden . . . c.	330,000 Rdlr.*	247,000 Rdlr.	262,000 Rdlr.

Ogsaa med Angivelsen af disse Summer, der jo skulde være Fredssummer, har det sin store Vanskelighed. 1642 har jeg, ifølge Marginalnoten, forøget Tømmersummen til det Dobbelte. Samme Aar tales desuden om muligviis at holde endnu henved 1,000 Søfolk flere; Baadsmandsboligernes Opførelse dengang i Kjøbenhavn staae ikke paa Flaadekontoen. 1652 begjeres udtrykkelig en Deel Penge foruden de 247,000, henlagt til Flaadens Udrustning og Forøgelse, til nye Kanoner og Ammunition; et nyt Skib paa 86 Kanoner kostede da 120,000 Rdlr. Flaadeudgifterne ere iøvrigt betydelig formindskede siden Christian den fjerdes Død.

Med Hensyn til Angivelsen af Hærens Udgifter, der, som udviklet, ikke findes i de reglementerede Budgetter, ere vi saare ilde farne. Jeg vil først holde mig til omtalte Brev fra Marsken af 22de Novbr. 1647; her angives Udgifterne til over 240,000, som det dog synes alene for Danmark, thi det omtaler ingen norsk Garnison. Heri er ikke medregnet Kronborgs Garnison, der betales af Sundtolden og 1642, efter den tidligere omtalte Beregning over Samme kostede c. 7,500 Rdlr., men 1590 over 18,000 Daler;

desuden fattes visse andre Soldater, Kongen selv lønner, endelig fattes Artilleri og Ammunition. Efter et sjællandsk Landkomissærregnskab 1649—51 i Indenrigsministeriet betaltes dog Kronborg Garnison dengang af Kommissærerne. 1649 ansætter Hans Majestæt Udgifterne til Militzen til 300,000, vel baade for Danmark og Norge (D. Mag. 3 R. 4, 5). 1647, heder det sammesteds, kostede den c. 188,000, vel kun i Danmark, en Sum, der, naar til samme lægges Fæstningernes Provianteringsudgifter, temmelig godt stemmer med Marskens ovenanførte autentiske Opgave. 1649 var den norske Militz reduceret, 1650 den danske, Militserne bestode da meest af Indfødte; tilsammen kostede de saa henimod 170,000 Rdlr., men der var bevilget 300,000 (D. Mag. 3 R. 4, 15, 30; sidstnævnte Sted er der ved Feiltryk eller Feilskrift kommet et 0 for meget ind i Summen). Ikke længe efter forøgedes Udgifterne dog betydelig. Officeers- og Underofficeersgaarde vare for længe siden oprettede, dog gaae Indtægterne og Udgifterne, der forvaltedes af Landkomissærerne, ind i den øvrige Masse. Men til disse Udgifter komme endvidere en Mængde andre. Adelens Rostjeneste beløb sig 1609, efter D. Saml. No. 396 i Geh. Ark., til 1130½ Heste, deraf stilledes 303 af Lenene. 1646 blev Rostjenesten yderligere forhøiet til 349 af Lenene (Geh. Ark., Justitsmin. Arkiv, Leen). I Norge traadte et Pengetilskud istedenfor Rostjenesten, der ikke blot var adelig (norske Saml. 4, 13, Berg om Landeværnet, 14). I Danmark beregnes den efter Recessen 1643 (2den B. 2det Kap. 4de Art.) til 80 Rdlr. aarlig i Fredstid pr. Hest, og tør vel snarere sættes over end under 80,000 Rdlr., med den norske Rostjeneste 100,000. Hertil maa føies Sogne- og Præsteryttene (Thestrup Krigsarmatur 315, Cronholm Skånes historia 2, 52), anslaaede af Durel til 2,000

Mand, der vel ikke have kostet saalidt at holde. Efter Thestrups Krigsarmatur 316 skal, som omtalt, hver Rytter have Løn af Husbonden og 10 Sletdaler aarlig af Sognet samt Marschpenge. Ogsaa Adelens nye Soldater skulde dog have lidt. Jeg vil anslaae den Post til 100,000. Endelig spørges, hvor høit vi vel tør anslaae Indkvarteringsbyrden og Arbeidet in natura paa Fæstningerne, Udgifterne til Skytset og Ammunitionen. Mindre end til 500,000 gaaer det i intet Tilfælde an at anslaae den sædvanlige Udgift til Hæren, hvoraf dog kun de 300,000 afholdtes af de egenlige Statsindtægter, 200,000 derimod af Privatmænd, der stille Rostjeneste og Sogneryttre; her i Hovedkontoen sættes derfor kun 300,000. Omtalte Repartition af 28de April 1663 angiver Milits, Fæstninger og Ammunition i begge Riger til omtrent 611,000, Budgettet 1662 i Budstikken til omtrent 656,000; men dengang var Hæren ogsaa betydelig stærkere. I vore Dage løber Hærbudgettet ligesaa høit op, som disse Summer, der imidlertid jo ogsaa angaae Norge.

Til Gjældens Afbetaling var der ikke anslaaet nogen særlig Sum, ofte betaltes end ikke Renterne, end ikke de stakkels Kjøbmænd, som det synes. De betydeligste Kreditorer affandt man sig med, ved at assignere dem store Summer bort af Indtægterne. Hvor det var mig muligt, har jeg ikke fradraget dem fra mine Opgivelser af Indtægten og maa altsaa her stille dem blandt Udgifter. 1652 oppebar Henrik Møller pr. Assignment c. 73,000, 1656 havde Grev Rantzau Langeland som Rente af 50,000, det vil altsaa sige en 3,000 Rdlr. deraf. Budgetterne fra 1652 og 1656 ende begge med et NB. ved Gjældens Afbetaling; NB. var sandelig vel anvendt, den steg og steg.

Til Diplomationen krævedes ikke saa ringe en Sum. I

Budgettet 1642 synes Noget af den forlods fradraget Baadsmandsskatterne, stikker maaskee tildeels ogsaa i en anden Konto; der opgives ellers 24,000. Heller ikke i Budgettet 1652 træder den klart frem; Durels Relation ansætter den til c. 33,000, og i Budgettet 1656 ansættes c. 25,500 til Ministre, Residenter og Rigets Pensionairer. Residenterne i Holland, Spanien, Sverige fik 3,000, 3,500, 4,000 Rdlr. De i flere Budgetter anførte 4,000 Rdlr. til Gaver og Beværtning af fremmede Gesandter ere heri medregnede, skjøndt det for 1656 ikke synes saa ved første Øiekast.

I Udgifterne til Hoffet ere ogsaa, som tildeels bemærket, Udgifter indbefattede til Bygninger o. s. v., Genanter til adskillige Hotbetjente, Drabantkoret, danske og tyske Kantselli og flere af Rigets høieste Embedsmænd, som iøvrigt meest lønnes af sine Leen. Naar vi saa endnu nævne Holmens Fanger, Børnehuset, Skrivematerialier, Budde og et Par tusind Rdlr. til de københavnske Borgemestere, Præster og Universitetet, ere dermed de vigtigste Udgiftssummer opregnede. Den væsenlige Deel af Administrationen, Geistligheden, Professorerne og Domstolene lønnes enten af Komunen eller ved særegne Leen; endnu vedkommer en stor Deel af disse Lønninger jo slet ikke den egenlige Statskasse. 1652 er 23,000 Rdlr. assigneret bort til Kobberværkets Drift. De mindre Udgiftsposter andrage meest hos Durel, 1656 og 1642, nemlig fra 25 til 35,000 Rdlr., 1652 kun lidt over 5,000. For Restantser burde vel ogsaa en Deel anslaaes som Udgift, hvad jeg dog ikke har gjort.

Man vil see, at de 4 store Udgiftsposter vare: Hof, Flaade, Hær og Gjælds Afbetaling. Om disse beretter Durel 1655 (Beckers Saml. I, 72), at $\frac{1}{4}$ Part af Indtægterne

vare anviste til hver af dem; det Foregaaende vil vise, at han ikke kan være saa meget langt fra det Rette.

Ligesom ved Indtægterne, gjøre vi til Slutning et omtrentligt Overslag over Udgifterne, hvorved, jeg behøver næppe at bemærke det, altid Meget er Skjønssag og usikkert. For Gjældens Afbetaling og Forrentning, saavidt det skete, ansætter jeg da kun 100,000 Rdlr.; en noget større Sum, hvoraf dog over 20,000 er assigneret til Bjergværksdrift, afkortes i Budgettet 1652, skjøndt jeg der paaførte den Indtægtssiden; Budgettet 1656 taler kun i Almindelighed om Afkortninger. Til 6 pCt af 3 Millioner behøves ellers aarlig 180,000 blot i Renter. Efter alt det saaledes Meddeelte vil de nu følgende Statsudgifter sikkerlig findes temmelig lavt anslaaede.

Statsudgifter for Kongerigerne Danmark og Norge.

1642.	1652.	1656.
c. 1,050,000 Rdlr.	c. 1,000,000 Rdlr.	c. 950,000 Rdlr.

Durel hos Suhm, som har havt ordenlige Regnskaber for sig, har for 1653 (?) en Udgift af over 900,000, men tager næppe Hensyn til Gjældens Afdrag. Efter Repartitionen 1663 udgjøre Udgifterne 1,220,000, efter Budgettet 1662 i Budstikken 1,635,593. Man seer, Udgifterne ere ikke sunkne, og dog er der foretaget Indskrænkninger i Civillistens og Flaadens Udgifter, derimod er Gjældsposten kommen til. Budgettet 1642, som det haves trykt, taler om Underballance paa henved 100,000, men regner jo heller ikke Sundtolden og en Deel af den øvrige Told, tilsammen henved 450,000 Rdlr., med til Indtægterne. Forat sammenligne Summen 1656 med vore Dage, lægges først de 200,000 til for Rostjeneste og Sogneryttere, dernæst forandres, som tidligere, Species-

dalere til vore Rigsdalere og multipliceres med $2\frac{1}{2}$ paa Grund af Sølvets forskjellige Værdi. Vi faae da 5,750,000 eller henved 6 Millioner Rdlr. i vore Penge; sammenholdt med Indtægten, viser det en Underballance af henved $\frac{1}{4}$ Million i vore Penge, c. 44,000 Rdlr. i Datidens, og, hvis vi kunde beregne Aarets ikke medtagne stærke Krigsudrustning, sikkerlig af over en halv Million. For 1652 er Underballancen een Million. Durel hos Suhm angiver i Datidens Penge over 400,000 (eller nu to Millioner) aarlig Underballance; men det hænger sammen med at han, som beviist, anslaaer Indtægterne meget for lavt og her feiler med flere hundrede Tusinder. Nu udreder Kongeriget Danmark efter saa store Landetab aarlig en 15 til 16 Millioner; men Folketallet nærmer sig det Dobbelte af hvad der da fandtes, medens paa den anden Side mange af Nutidens paaførte Udgifter dengang forlods fradrog Indtægten.

Om Udgifterne i Hertugdømmerne tør jeg ikke yttre nogen Mening, kun henholder jeg mig til det under Indtægterne Anførte: samtlige Indtægter gik med, og Mere endda til. Der fandtes her ogsaa saakaldte Landryttere og en Art Rostjeneste, som ofte erstattes med hvervede Ryttere (Ipsen die Landtage 213).

Dette er altsaa det Resultat af Finantsernes Stilling, jeg, efter megen Anstrengelse, har troet at turde uddrage af mit Materiale. Hvor usikkert det, efter Omstændighederne, end maa være, vil det dog nogenlunde oplyse Statens sørgelige Tilstand.

Spørge vi om det Forhold, hvori Skatterne faldt paa de enkelte Klasser og Landsdele, da er Følgende at bemærke. De ringere Stænder havde skjellig Grund til at komme med Klager over, hvor let Adelen slap fra det.

Indehaverne af over $\frac{2}{5}$ af Danmark og over $\frac{1}{8}$ af Norge, de, som tillige havde Hovedindtægten, over $\frac{5}{6}$, af Kronens Leen, svare til Gjengjæld kun Rostjeneste, tage Deel i det nye Soldaterhold og Sognerytterne, lægge Lidt i Landkisten, bevilge engang imellem 2 pCt. af rede Penge, Magasinkorn og gjøre ogsaa visse andre Bevillinger. Det Hele anslaaet til 200,000 Rdlr., er næppe lavt regnet: det er kun $\frac{2}{9}$ af Statsindtægten. Selv de stakkels Tjenestefolk maatte ud med de suurtfortjente Skillinger, den fattigere Deel af Befolkningen var haardest trykket. I Extraskatter synes blandt danske Byer Kjøbenhavn meget begunstiget, blandt norske Bergen; ofte svarer den første By kun $\frac{1}{2}$ Gang mere, dobbelt, tredobbelt mod Aalborg; næste i Rangen, Bergen, svarer stundum mindre end Kristiania. Grunden hertil antager jeg kan ligge i de store Toldindtægter fra begge Stæder, for hvis Skyld man har meent, at burde kræve mindre af dem i Skat. Norge seer ved første Øiekast ikke overbebyrdet ud; 1656 svarer det noget over halvanden Million, Danmark henved 4 Millioner, 1652 atter lidt over halvanden Million, Danmark halvfjerde, 1642 henved to Millioner, Danmark over 5; heri er Rostjeneste, Sogneryttere og det Hele medregnet. Norges Folkemængde, veed vi, er lidt over det Halve af Danmarks. See vi derimod nøiere til, forholder Sagen sig anderledes: Norge er forholdsviis meget fattigere, og i de danske Summer er Sundtolden medregnet. Vel ere de norske Leen ingenlunde høit beskattede, men den norske Told er i Gjennemsnit høiere end den danske. I Extraskatter, saavidt jeg kan beregne dem, svarer Norge under Frederik den tredie endog lidt mere end Danmark. Saalænge det gik godt med Land og Rige, havde det næppe været Tilfældet; en Skatteliste i Danske Saml. i Geh. Ark. Nr. 106 Nr. 2

viser for 1611 Norge beskattet med c. 56,000 imod Danmarks 188,000 Rdlr. Men siden Alt gik tilbage, siden Danmark vrirlede af øde Gaarde, og de mange til militær Tjeneste udlagte Gaarde, der især toges fra de Jordegne, slap for Extraskatter, søgte hiin Tids Statsmandskunst Pengene, hvor de vare at faae; det var hos den norske Odelsmand. Dyrt maatte han derfor betale sin Frihed, saalænge Adelen herskede. Ogsaa Slesvig maa antages for overbebyrdet, efter dets Plougtal, omtrent 10 slesvigske Plouge mod 8 holstenske, medens Befolkningen rimeligviis forholdt sig som 22 til 27; man huske, at Skatten væsenlig beregnes efter Plouge. Adelsherredømmet i Danmark kuede saaledes Norge, det i Holsten kuede Slesvig.
